

УДК: 94(438:477):340.153“15/16”

Тетяна Гошко

доктор історичних наук

доцент кафедри класичних, візантійських та середньовічних студій

Українського Католицького Університету

(Україна, Львів, hoshko@ucu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1791-4346>

ОБРАЗ ІДЕАЛЬНОГО МІЩАНИНА В УЯВЛЕННІ МІЩАН XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ)

Анотація. Проаналізовано уявлення міщан XVI – першої половини XVII ст. про ідеального міщанина, відображені як у текстах самих міщан, так і в тих, які походили з-поза меж міста. Вони відбивалися насамперед у вимогах до нових міських громадян і до виборних посадовців. Серед чеснот виділяється питання майнового статусу міщанина. На коронних землях зміна ставлення до багатства була пов’язана не лише із розвитком ремесла і торгівлі, а й із поширенням ідей сарматизму. З одного боку, шляхта намагалася відмежуватися від міщан, утвердити свою інакшість і вищість, з іншого – місто в Речі Посполитій так і не створило власної ідеології, а сарматизм поступово став ідеологією і верхівкою міщанства. В XVI–XVII ст. верхівка міщанства почала в поведінці, побуті, одязі, тощо копіювати шляхту. Заможність окремих міщан стала одним із шляхів до нобілітації. Окрім майнового статусу, „чоловіка доброго” визначало „правильне” походження й відповідний стиль поведінки, що були обов’язковою умовою отримання міського громадянства. Тільки людину доброї слави і доброго походження можна було обрати на різні уряди. Серед міщанських чеснот важливим був сімейний статус. Негідним порядного чоловіка був перелюб, за який у міському праві передбачали жорстоке покарання і для чоловіка, і для жінки. Осудною була і проституція. Неприйнятними для „доброго міщанина” були й окремі „негідні” професії, список яких змінювався з часом. У XVI–XVII ст. до таких зараховували ремесло ката. Як один із міських слуг він був захищений правом, та його ремесло вважали ганебним. Не могли розраховувати на добру славу чарівники і чаклуни, а також гравці в азартні ігри. Однак, ігри, зокрема, гра в кості, були явищем настільки поширеним, що доводилось видавати все нові й нові приписи, які їх забороняли. Місто відповідало на виклики часу, і відданість старовині тут ніколи не була аж надто твердою. Багато в чому уявлення міщан збігалися з уявленнями шляхти, але були й суттєві відмінності, зокрема у ставленні до чужинців.

Ключові слова: місто, міське право, проституція, кат, азартні ігри, Річ Посполита.

Уявлення міщан про самих себе і про те, яким має бути ідеальний міщанин, відобразилися як у текстах, які продукувалися безпосередньо у містах, так і в тих, які походили з-поза меж міста і регламентували життя у ньому. Зазвичай ці уявлення відбивалися насамперед у тих вимогах, які пред'являли міщани до нових міських громадян чи до різних посадовців, обраних на міські уряди. Ця система цінностей змінювалася з часом, хоч і не радикально. Місто відповідало на виклики часу, і відданість старовині тут ніколи не була аж надто твердою.

З літератури предмету немало відомо про приписи Бартломея Гроїцького, Павла Щербича чи Павла Кушевича щодо принципів формування органів міського самоврядування і щодо судових справ, але значно менше написано про моральні аспекти життя міського соціуму, які відобразилися у кодексах права XVI–XVII ст. Однак, саме це є однією з ключових тем згаданих правових трактатів. Уже в артикулах, присвячених принципам формування ради і лави, прочитується уявлення міщан про „чоловіка доброго”, того, хто гідний поваги і послуху, і почасти ці міщанські уявлення про чесноти людини перегукуються із уявленнями шляхти, зокрема у XVI ст.¹ Гроїцький зазначає:

„Для користі міста обирати в раду слід людей добрих, мудрих, які мають щонайменше 25 років, осілих у місті, не надто багатих і не надто бідних, а середнього достатку, бо багаті й заможні часто звикли громаду утискати і нищити, натомість від убогих, хоч яких зичливих, жодної користі. А от середні до того [врядування] найздатніші, вони, на своєму залишаючись, чужого не пожадають, а посполиту справу вивисують над власною. *Iure Municipali art. 44 glos.* Також мають бути законно народжені, що завжди проживають [у себе] вдома, люди доброї слави, богобоязні, що шанують справедливість і правду, а брехню і злість зневажають. Таємниць міських не розголошують, у словах і вчинках сталі, обжерливістю гидують, дарів не приймають, помірковані, не пияки, не двоєженці, не улесники, не блазні, не настири, не чужоложці, не такі, кого дружина зрадить, не лихварі, не фальшувальники, не сіячі розбрату. Бо згодою малі речі примножуються, а незгодою великі нищать. Також не слід обирати на те чужинця, людину з іншого права, і того, кому виповнилося 90 років”².

Серед названих тут чеснот привертає увагу питання **майнового статусу**. У цьому випадку автор відходить від середньовічних уявлень про бідність і багатство. Часи середньовіччя пов'язані з ідеалами аскетизму, доброчесної убогості і милосердя. Тоді багатство засуджувалося, як таке, що перешкоджало людині досягнути Бога. Це знайшло своє відображення в Новому Заповіті, зокрема в Євангелії від Матвія: «Ісус же сказав Своїм учням: „Поправді кажу вам, що багатому трудно ввійти в Царство Небесне. Іще вам кажу: Верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в Боже Царство ввійти!” Як учні Його це зачули, здивувалися дуже й сказали: „Хто ж тоді може спастися?” А Ісус позирнув і сказав їм: „Неможливе це людям, – та можливе все Богові”» (Мт 19, 16-26).

¹ Пор.: Яковенко Н. „Чоловік добрий” та „чоловік злий”: з історії ментальних установок в Україні-Русі XVI–XVII ст. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. К., 1992, вип. 1, 47-92; її ж. *Про два ментальні стереотипи української шляхти: „чоловік добрий” і „чоловік злий”*. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002, 106-147.

² B. Groicki . *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*. Warszawa, 1953, 29.

Багатство розглядалося як задоволення плоті, воно ж суперечило духовному пізнанню і вдосконаленню. Виразно прослідковується ця ж думка вже у Августина:

„...Але плоть не перестає протистояти духові, а дух – плоті, щоб ми не те робили, що хочемо, виконуючи всяку злу похоть, а наскільки це для нас можливо при Божій допомозі, підпорядковували її собі, не співчуваючи їй і постійно чуваючи, щоб нас не вводи́ла в оману думка, схожа на правду, не зваблювали хитрі слова, не охопила пільма якої-небудь омани; щоб не приймали ми щось добре за погане чи погане за добре; щоб страх не відхилив нас від того, що треба робити, а хтивість не скеровувала нас до того, чого не слід робити...”³.

У Середньовіччі тіло розглядалося як „огидне містилице душі” (за визначенням Григорія Великого)⁴.

Бідність, а особливо свідома відмова від земних благ і тілесних насолод вважалася однією із важливих чеснот. Тому до людей убогих, жебраків, подорожників ставилися із прихильністю. Панівна в ті часи доктрина милосердя мала біблійні корені⁵. Однак все змінилося в XIV ст. Саме тоді у суспільній моралі відбуваються певні трансформації, і якщо у попередні епохи мандрівників сприймали дуже позитивно, то в XIV ст. ставлення до них різко погіршується. Жак Ле Гофф зазначає: „Коли мандрівники і пілігрими почнуть брати із собою громіздкий багаж..., тоді не лише вивітриться дух хрестових походів, а й ослабне смак до подорожей, і середньовічне суспільство стане світом домосидів. Середні віки, епоха піших і кінних подорожей, упритул наблизяться тоді до свого кінця – не тому, що Пізнь Середньовіччя не знало подорожей, але тому, що починаючи з XIV ст. мандрівники стають волоцюгами, ока-яними людьми. Раніше вони були нормальними істотами, в той час як згодом нормальними стали домосиди”⁶. На перше місце поступово виходить страх перед чужим, невідомим, незрозумілим. Він стає іманентно присутнім у суспільній свідомості і активно підтримується проповідниками і церковниками⁷. В ті часи з’являються постанови проти жебраків та волоцюг, зокрема в Західній Європі, в тому числі

³ Аврелій Августин. *О граде Божьем*. Кн. XXII, Глава XXI (https://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/22_21).

⁴ Ле Гофф Ж., Трюон Н. *История тела в средние века*. М., 2008, 31.

⁵ Ця доктрина охоплювала шість добрих справ, що відповідало біблійній оповіді про Страшний суд з Євангелія від Матвія: «“...Я голодував був – і не нагодували Мене, прагнув – і ви не напоїли Мене, мандрівником я був – і не прийняли ви Мене, був нагий – і не зодягнули ви Мене, слабий і у в’язниці – і Мене не відвідали ви”». Тоді відповідать і вони, промовляючи: “Господи, коли то Тебе ми голодного бачили, або спрагненого, або мандрівником, чи нагого, чи недужого, чи у в’язниці – і не послужили Тобі?”. Тоді Він відповідь їм і скаже: “поправді кажу вам: чого тільки одному з найменших цих ви не вчинили, – Мені не вчинили”. І ці підуть на вічну муку, а праведники – на вічне життя» (Мт, 25, 31-46). Див. також: Гошко Т. Жебраки у руських містах XV – першої половини XVII ст. Україна в ЦентральноСхідній Європі. К., 2017, вип. 17, 462-490.

⁶ Ле Гофф Ж. *Цивилизация средневекового Запада*. М., 1992, 163–164.

⁷ Детальніше див.: Сурта Е. *Страх как элемент средневекового менталитета*. Европа: актуальные проблемы этнокультуры: материалы VIII Междунар. науч.-теорет. конф., Минск, 22 XII 2014. Минск, 2015, 20-21.

Англії і Франції⁸. Низку таких приписів було прийнято в різних країнах ще в XIV ст., особливо актуальними вони стали після епідемії чуми, відомої як „Чорна смерть”. Однак ці правові акти, вочевидь, не були достатньо ефективними, тому час од часу влада змушена була їх приймати знову і знову. Неусталений спосіб життя, відсутність сталого місця проживання, як і сталого джерела доходів, злиденне вбрання – в XIV–XV ст. це були достатні ознаки порушення суспільних норм добродесного життя, через що людину зараховували до волоцюг і обмежували в правах⁹.

Ці трансформації моралі добре прослідковуються у містах. Спершу робилися спроби обмежити розкіш серед міщан. Практика сumpтуарного законодавства¹⁰ відома на теренах Польської Корони з XIII ст., але значного розвитку набула лише у XIV ст. Часто така регламентація здійснювалась на рівні окремих міст через міські вількири. Серед таких постанов одними з найвідоміших є львівські вількири 1383 р. та 1406 р.

1383 р. „Давня ухвала про видатки на святкування весіль”¹¹. Також пани райці спільно з цілою громадою так вирішили та постановили, що коли хтось захоче зіграти, чи пак справити весілля, то повинен запросити 16 осіб [гостей] і мати [для них] 4 страви і не більше, як також блазнів мати 2-х і не більше, під [страхом] кари на 4 гривни”.

„Ухвала щодо витрат породіль. Також пани райці спільно з цілою громадою так вирішили та постановили, що жінки у тяжі або ж породіллі не повинні справляти жодної учти під [страхом] кари на 4 гривни”¹².

⁸ Див.: Geremek B. *O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym*. Kwartalnik Historyczny, 1970, t. LXXVII, 541; Ordinance of Laborers, 1349 (<https://sourcebooks.fordham.edu/seth/ordinance-labourers.asp>); The Statute of Labourers, 1351 (<http://avalon.law.yale.edu/medieval/statlab.asp>); Putnam B.H. *The Enforcement of the Statutes of Labourers During the First Decade after the Black Death 1349–1359*. New York, 1908; L.R. Poos *Social Context of Statute of Labourers Enforcement*. Law and History Review, 1983, nr 1 (1), 27–52.

⁹ Geremek B. *O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym...*, 541–542.

¹⁰ Вважається, що так звані сumpтуарні закони регламентували соціальну стратифікацію суспільств шляхом введення обмежень на одяг, їжу, предмети розкошів (Sumptuary Law (<https://www.britannica.com/topic/sumptuary-law>)). Вони відомі ще з часів Давнього Риму (G. Dari-Mattiacci, A. Plisecka. *Luxury in Ancient Rome: Scope, Timing and Enforcement of Sumptuary Laws* (https://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=ALEA2010&paper_id=73)). У середньовічній Європі сumpтуарні закони приймали з XII–XIII ст. (Італія, Угорщина, Англія тощо). Зокрема в Англії в 1281 р. адміністрація Лондона видала розпорядження про одяг для робітників, а в 1309 р., за правління короля Едуарда II з династії Плантагенетів, видано закон, яким було обмежено витрати дворян на харчування. За правління Едуарда III подібна законодавча практика була продовжена: закон 1336 р. регламентував одяг та взуття для рицарів, що мало відрізнити їх від інших класів суспільства, законом 1337 р. було обмежено право носіння хутра, законом 1363 р. було регламентовано одяг жінок, які мали вдягатися відповідно до соціального стану їхніх батьків чи чоловіків (Sumptuary Laws of the Middle Ages (<http://www.lord-sandladies.org/sumptuary-laws-middle-ages.htm>)).

¹¹ Положення цього вількиру були повторені у статуті 1406 р., який був вписаний до втраченої книги міської ради 1402–1459 рр. Див.: Myśliwski G. *Leges sumptuariae w średniowiecznym Lwowie*. Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Prof. H. Samsonowiczowi. Red. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, P. Żmudzki. Warszawa, 2010, 226–227.

¹² *Najstarsza księga miejska 1382–1389 (= Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*. T. 1). Wyd. A. Czołowski. Lwów, 1892, 10–11.

Подібні постанови приймали і в інших містах Корони, приміром, дещо раніше, у Кракові (17 I 1378, 5 VIII 1397)¹³ Польський дослідник Г. Мислівський навіть вважає, що вони є прикладом імпорту до Львова латинської правової культури¹⁴.

Уже на межі XV–XVI ст., а особливо дещо пізніше заможність стає однією із чеснот. Зміни були поступовими. Як зауважив Жак Ле Гофф, у XIV–XV ст. в Європі змінюється ставлення до грошей, але ще не до багатства. Головною відправною точкою у цьому процесі стала зміна ставлення до купців: спершу представники цієї професії були однозначно приречені на пекельні муки, але з часом їх визнала Церква, найперше зважаючи на їхню корисність для суспільства і за умови їхнього лояльного ставлення до християнських цінностей. А у XVI ст. разом з Реформацією в Європі з'являються елементи капіталістичного укладу¹⁵. Саме відтоді бідність перестала бути чеснотою, що засвідчує витяг із приписів права Б. Гроїцького: „Убогим, які зuboжили з власної провини, з упертості а чи через якісь злі переступи або лихослів'я, не потрібно допомагати і ніяк рятувати їх [не варто]. Слушно ж бо є, коли той, хто зажив злої слави, й отой, хто поводитьсь зле та непристойно, потерпає від убозтва. Spec. Sax. Lib. 3, art. 39. Убогість зла й переступу не зневажує. Pauperitas in delictis non excusat. [Бідність не виправдовує злочинів.] Там само. Pauperis non miserebitur in iudici. [Суд не має милосердя для бідних]”¹⁶.

Відповідно, і багатство з цього часу перестали розглядати як однозначне зло. Воно могло як зашкодити людині досягнути райську насолоду, так і допомогти.

На землях Корони Польської зміна ставлення до багатства була пов'язана не лише із розвитком ремесла і торгівлі, а й із поширенням ідей сарматизму. З одного боку, шляхта намагалася відмежуватися від міщан, утвердити свою інакшість і вищість. Як відзначила М. Богуцька, поступово, коли сарматизм став убиратися в щораз то яскравіші барви родовитого шляхетства, славити його чесноти і військові звитяги, гідний спосіб життя, міщанин ставав у суспільній уяві постаттю дедалі більш двозначною, набував рис ошуканця і злодія, особи брудної і аморальної¹⁷. З іншого боку, місто в Речі Посполитій так і не випродукувало своєї ідеологічної програми, а сарматизм поступово став ідеологією і верхівки міщанства. Ба більше, сарматизм коронних міщан мав великий вплив на дальший розвиток польської культури. Відтак, замість того, щоб культивувати, як це було у містах на Заході Європи, схильність до ощадливості і наполегливої праці, в польських містах заохочувалося прагнення до розкоші, до блиску замість скромності¹⁸.

¹³ *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*. Wyd. S. Estreicher. Kraków, 1936, 27.

¹⁴ Мыśliwski G. *Leges sumptuariae w średniowiecznym Lwowie...*, 233.

¹⁵ Детальніше див.: Ле Гофф Ж. *Средневековье и деньги. Очерк исторической антропологии*. СПб., 2010, 179–180, 183.

¹⁶ Див.: Groicki B. *Obrona sierot i wdów*. Warszawa, 1958, 239–240.

¹⁷ Bogucka M. *Obraz miasta w kulturze staropolskiej*. Warszawa, 2008, 99.

¹⁸ Як зазначила Богуцька, у протистоянні між міщанами і шляхтою остання перемогла, і не тільки в царині культури, а навіть ширше – в сенсі національної „душі”, і це наклало свій відбиток на ментальні особливості поляків, що можна прослідкувати і у XX ст. (Bogucka M. *Polish town between the sixteenth and eighteenth centuries*. A Republic of Nobles. Studies in Polish History to 1864. Ed. by J. Fedorowicz, M. Bogucka, H. Samsonowicz. Cambridge; New York, 1982, 152).

В XVI–XVII ст. верхівка міщанства стала намагатися в поведінці, побуті, одязі, тощо копіювати шляхтичів¹⁹. Це стосувалося не лише тих міщан, які прагнули отримати нобілітацію, а й тих, які не ставили собі такого завдання та залишалися і реально, і номінально в міщанському стані, далі займаючись ремеслом і торгівлею. З початку XVII ст. у містах став модним шляхетський одяг – кунтуші з дорогої тканини, прикрашені хутром, кольорові, часто червоні, чоботи та широкі пояси. Одяг цей частіше використовували на свята, на вихід, бо для роботи він був зовсім не пристосованим. Саме такий стиль вбрання відрізняв у XVII ст. польських міщан від французьких, голандських, англійських, які були більш прагматичними і виваженими у своїх тратах. Однак, такий одяг став настільки популярним серед окремих кіл міщан, що навіть у великих містах, як от у Гданську, де було все потрібне, щоби плекати свою міщанську ідентичність, заможні міщани вдягалися як шляхтичі²⁰. Окремі представники міщан в ті часи стали носити шаблю, що віддавна було ознакою приналежності до шляхетського стану²¹.

Досліджуючи одяг львівських міщан XVI – початку XVII ст. за архівними матеріалами, Ірина Замостяник пише:

„Доповнювала чоловічий стрій зброя, яку носили як для оздоблення костюма, так і для відлякування зловмисників, та самооборони. Найбільш поширеними серед такої зброї були шаблі, які прикріплювали до жупанів, кунтушів або іншого верхнього одягу. Найпопулярнішими серед міщанства були угорські шаблі, які могли покривати позолотою. Бідніші міщани та юнаки носили зі собою в піхвах ножі, які могли бути коштовно оздоблені. Такі піхви, відлиті в сріблі з ланцюжком, були у ливарника Григора зі Львова. Крім того, міщани до пояса пристібали “тлумок” – мішечок, в якому зберігали гроші. Як правило, такі мішечки були пошиті зі шкіри та оксамиту”²².

Відомо, що мода на угорські та турецькі шаблі поширилася серед міщан в часи Стефана Баторія²³. Про наявність зброї у міщан писала на матеріалах київських міщанських тестаментів Наталія Білоус²⁴. Власне особливо важливим для розуміння ситуації є наявність у міщан зброї, яка мала статусний характер.

¹⁹ Детальніше див.: Bartkiewicz M. *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI – XVII w.* Wrocław, 1974, 139-171.

²⁰ Bogucka M. *Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim: atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII w.* Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVII w. Warszawa, 2008, 71.

²¹ Внаслідок цього почали регламентувати де факто існуюче явище. До прикладу, у 1735 р. в Жешуві було прийнято спеціальну постанову, за якою міщанам дозволялося носити зброю лише в дорозі. Винятком із правила були купці, які мали свої крами у місті, вбиралися на німецький манер і за прикладом інших міст могли носити зброю, а також доктори (див.: Opas T. *Z problemów awansu społecznego mieszczan w XVII i XVIII wieku: o przenikaniu do stanu szlacheckiego i duchownego.* Przegląd Historyczny, 1974, t. 65 (3), 469-470).

²² Замостяник І. *Чоловічий одяг львівських міщан кінця XVI – першої половини XVII ст.* Народознавчі зошити, Львів, 2016, № 4 (130), 881.

²³ Детальніше див.: Bartkiewicz M. *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce ...*, 215-219.

²⁴ Білоус Н. *Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.* К., 2011, 78. Див. також: її ж. *Київські міщани на службі Речі Посполитої.* Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАНУ В. А. Смолія. К., 2010, 269-290.

Також міщани в XVI–XVII ст. носили прикраси, коштовне каміння (бірюзу, рубіни, смарагди, діаманти тощо), часом перстені-печатки (сигнети), які мали і практичне застосування²⁵. Предмети розкоші мали і львівські міщани руського походження. До прикладу, у книзі індуктів і протоколів ради Львова (1507-1530 рр.) від 26 березня 1516 року зафіксовано заяву золотаря Іоанна про те, що він отримав від русина з Белза Леа золотого персня вартістю 6 злотих²⁶. Коштовні перстені та намиста з перлів купувала і колишня дружина Макарія Тучапського, Олена, яка після його висвячення й далі жила на Руській вулиці, й за старою пам'яттю джерела її іменували Макаровою. Щоправда, купуючи прикраси, вона залізла у борги, і була оскаржена шляхетним Себастьяном Зеленьським – 7 січня 1545 р. до львівських актових книг була занесено його заяву про поквитування Олени Макарової за срібний пас та намисто з перлів. Згодом за Олену поручився пекар Онисько і повернув її борг у 8 злотих, про що є відповідний запис у тих-таки книгах під тією ж датою²⁷. Незабаром після цього Олену позвали до суду через скаргу на неї краківських купців Миколи Пернуса та Ларинча Брікнера²⁸. Як закінчилася ця справа, невідомо, але з джерел видно, як любила русинка Олена Макарова коштовності, і, не лякаючись боргів і судових позовів намагалася їх нагромаджувати. Чимало даних про люксус і предмети розкоші у міщан дають їхні заповіти²⁹.

Одним із свідчень наслідування міщанами шляхти у стилі життя і поведінки є поява міщанських портретів у першій половині XVII ст. Як відомо, першим збереженим до наших днів суто міщанським портретом є портрет львівського патриція Єжи Боїма (1537-1617). Боїм, на відміну від Костянтина Корнякта (1517/1520 – 1603), чий портрет дійшов до наших днів лише у двох копіях, не відмовився від міщанського статусу і далі займався купецтвом, яке дозволено було лише міщанам і ніяк не асоціювалося з людьми шляхетського походження. Хоч Мечислав Гембарович наголошує на стилістичних відмінностях портрету львівського міщанина від шляхетських портретів XVI ст., та сам факт написання портретів міщан свідчить про їхнє прагнення бути схожими на шляхту бодай зовнішніми ознаками. Ще більше підтверджує цю тезу те, що на портреті Єжи Боїма розміщено його родовий герб і особиста монограма, що також аж ніяк не було характерним для міщанського стану³⁰. Ба більше, саме в цей час з'являються і жіночі міщанські портрети, хоча в XVII ст. вони ще були рідкістю. Одним з найцінніших жіночих портретів епохи бароко на річпосполитському просторі загалом є портрет львів'янки Барбари Лангішувни, доньки львівського купця-міщанина грецько-руського походження, який помер у 1635 р.³¹

²⁵ Замостяник І. *Чоловічий одяг львівських міщан ...*, 881.

²⁶ Крип'якевич І. *Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали*. Львів, 1994, 143.

²⁷ Там само, 300.

²⁸ Там само, 300-301.

²⁹ Детальніше див.: Білоус Н. *Тестаменти киян...*, 78-80. Серед дорогоцінних речей у міщанських заповітах зустрічалися предмети культури – срібні, золоті і позолочені, прикрашені перлами хрестики та медальони Agnus Dei (Wysmułek J. *Testamenty mieszczan krakowskich XIV–XV wieku*. Warszawa, 2015, 275-276).

³⁰ Gębarowicz M. *Portret XVI-XVIII wieku we Lwowie*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969, 37.

³¹ Ibid, 47.

У цей час місто уже перестає продукувати сumpтуарні постанови, оскільки змінюються уявлення міщан про багатство, яке часом демонструють навіть без його реального існування. Тепер уже шляхта, щоб відмежуватися від міщан, яких природньо вважала людьми нижчого сорту, намагалася ввести обмеження на розкіш, зберігаючи цю прерогативу виключно для себе.

Однак спроби шляхти через сеймові конституції 1613, 1620, 1629 рр. заборонити міщанам носити шовкові тканини і дорогі хутра не мали успіху. До прикладу в 1613 р. постановили:

„Lex sumptuaria [Закон про розкіш]

78. Вбачаючи в тому велику шкоду для Речі Посполитої, і не бажаючи стан шляхетський і в тому зрівнювати а plebeijs [з плебеями], постановляємо, щоб жоден міщанин, ані plebeius, excepto Magistratu [плебей, за винятком магістрату], не смів вбиратись у шовковий одяг і підшивки, як також у коштовні хутра, окрім хіба лисячого та іншого гіршого, а ще щоб у сап'яні ніхто з них не ходив sub poena 14 margarum ad cuiusvis instigationem [під страхом кари на чотирнадцять марок за будь-якого оскарження] на користь делятора³². Про що forum ex termino tacto [розгляд в обумовлений термін] у кожному міському суді”³³.

Нову постанову про розкіш прийняли у 1620 р., а у 1629 р., розуміючи, що всі попередні приписи були марними і недієвими, змушені були на сеймі знову прийняти конституцію про обмеження розкоші для нешляхтичів і про штрафи за недотримання цих заборони:

„Запобігаючи непотрібним збиткам і приводячи до дії конституцію 1613 р. de lege sumptuaria sancitam [про закони, що забороняють розкіш], постановляємо, аби всі plebeiae conditionis [плебейського становища], які в наших містах цієї конституції не дотримують, від кожної особи мають по золотому давати annuatim [щорічно], сплативши за квіттом, рік від цієї провини мають бути вільними, excepto magistrate [за винятком членів магістрату], які нічого не повинні давати. Цю кару кожний уряд у своїй юрисдикції, світській чи духовній, sub poenis contra negligentes officiales sancitis [під страхом кари, прийнятої проти бездіяльних чиновників], на осіб вище зазначених має накладати...”³⁴.

Але і після цього подібні постанови мало впливали на міщан, котрі серед честот вбачали багатство, яке часто в їхній свідомості поєднувалося з нобілітацією та належним рівнем освіти. Не дивно, що уже в XVI ст. рівень освіти серед міщан був не набагато нижчим, а часом і вищим, аніж у шляхтичів. До прикладу, в малопольських містах серед патриціату 70%, а серед поспільства 30% були письменними, в той же час на теренах Краківського воєводства до таких належало лише 31% шляхтичів. Марія Богущка припускає, що подібною була ситуація у багатьох регіонах Корони. Ба більше, наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Краківському університеті 40% студентів мали міщанське походження³⁵. Таке прагнення міщан

³² Делятор – позивач.

³³ *Volumina Legum*. Т. III. Petersburg, 1859, 89.

³⁴ *Ibid*, 297.

³⁵ Bogucka M. *Między obyczajem a prawem*. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVII wieku. Warszawa, 2013, 53.

до освіти було цілком зрозумілим, бо саме це відкривало їм шлях до кар'єри, визнання і, врешті, грошей. А це своєю чергою могло привести до нобілітації і отримання тих привілеїв, якими володіла родова шляхта. Відтак, поняття майнового статусу як чесноти змінювалося з часом, і в трактатах XVI–XVII ст. уже відображено уявлення міщан саме цього часу, коли бідність перестала бути чеснотою, а багатство асоціювалося із нобілітацією.

Окрім майнового статусу „чоловіка доброго” як в уявленні шляхти, так і міщан, визначало не лише походження, але й притаманний йому стиль поведінки. Про чоловіка доброї слави розважає Павел Щербич. Він підкреслював, що безчесним не може бути той, хто походив від двох дідів і двох бабів, а також від батька і від матері, чия порядність не була нічим підважена, тобто чії предки мали бездоганну репутацію. Такого ніхто не міг оббрехати чи звинуватити у безчесності, хіба якщо він сам учинить щось таке, за що міг би втратити своє добре ім'я. „І хай би також прадід його свою славу порушив або не порушив, тоді те правнукові ні не зашкодить, ані не допоможе, бо честь і сором не сягають далі, ніж до третього покоління”³⁶. Практично те саме читаємо у „Саксонському зерцалі”: „Чиї права не підважені протягом чотирьох поколінь предків, тобто зі сторони обох дідів і обох бабусь і батька й матері, народження (походження) того не може бути зганьблено, якщо тільки він не втратив свого права” (Земське право I, 51 § 3)³⁷. Щоправда, в часи Ейке фон Репкова відносно легко можна було собі повернути добру славу: „Законних дітей не може мати чоловік, який позбавлений прав, хіба тільки він вийде на бій на коні і зі списом перед королівським військом проти іншого короля. Тоді йому повертаються його права, але не його майно, якого він був позбавлений” (Земське право I, 38)³⁸.

У XV–XVI ст. так вирішити справу було вже неможливо. Але вимога доброго походження залишалася не просто актуальною, а однією із засадничих. Саме на цей аспект звертали увагу не лише при обранні на різноманітні посади, а й при наданні міського громадянства. Це добре видно із листів, які новоспечені міщани мусіли надавати раді міста, громадянство якого вони отримували. Власне для отримання міського громадянства необхідно було засвідчити своє законне походження і добру славу. Орест Заяць зазначає: „Вимога доброї слави та порядності була природною – з особою, яка приймала міське право, громадянам міста доведеться співіснувати у майбутньому. Хоча теоретично існувала думка, що кожна особа володіла доброчесністю, якщо не доведено протилежного, все ж кандидатів на міське громадянство, особливо, якщо він походив з інших населених пунктів, необхідно було це довести”³⁹. Хоч у реєстрах прийняття до міського громадянства часто зазначалося, що були надані відповідні листи, які засвідчували походження

³⁶ Szczerbic P. *Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie, porządkiem obiecadla z łacińskich y niemieckich exemplarzow zebrane, a na polski język z pilnością y wiernie przełożone*. Lwów, 1581, 18.

³⁷ *Саксонское зерцало: памятник, комментарии, исследования*. Под ред. В. М. Корецкого; пер. Л. И. Дембо. Москва, 1985, 37.

³⁸ Там же, 33.

³⁹ Заяць О. *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*. Львів, 2012, 98–99.

і поведінку майбутнього міщанина, але до сьогодні на руських землях збереглися лише одиниці джерел подібного характеру. О. Заяць слідом за Казімежем Качмарчиком взагалі стверджує, що листи доброго походження до наших днів не збереглися⁴⁰. Однак, це не зовсім так. Стосовно Львова відомі такі листи з Кам'яця (19 IV 1460) та з Нового Сонча (27 VII 1491)⁴¹. Польський дослідник Анджей Янецек знайшов і опублікував п'ять нових листів „доброї волі”, які стосуються історії Львова. Відкриті вони були в Перемишльському кодексі, що нині знаходиться в Бібліотеці Празького університету⁴². Ці листи чи не найкраще ілюструють уявлення міщан про „доброго міщанина”, саме такого, якого воліли бачити у своїх лавах. У листі (1 VII 1426), виданому бурмистрами і райцями Оломоуца якомусь Томанові, зазначалося: „Доводимо з повагою до відома, що наші шановні співгромадяни зібралися разом та визнали, що шановний Томан, пред'явник цього листа, законно народжений від шляхетних батька та матері і при них від молодих років і в часі навчання перебував, і повсякденно поводився приязно, поважно та ввічливо, чим заслужив повагу від усіх. Таким чином ми не можемо сказати про нього нічого, крім доброго та хвального”. При тому радники Оломоуца не забули відзначити свою прихильність і відданість своїм львівським колегам і просили їх, щоб вони щиро і сердечно прийняли Томана до лав львівських громадян задля його порядності⁴³. Те ж засвідчували і львівські райці в стосунку до колишніх своїх співгромадян:

„Ми, райці міста Львова, цим листом повідомляємо всім і кожному, хто того потребує, теперішнім і прийдешнім, котрі його читатимуть, нашим щиро відданим друзям, що перед нами при раді особисто став шановний цехмайстер Мартин Штирмер, швець, також Георг Гредигер і Георг Колер, наші співгромадяни, які відкрито визнали і присягнули на всіх святих, піднісши пальці перед цілим містом, як годиться за законом, що означеного Адама Шперлінга, пред'явника цього листа, народжено в законному шлюбі, від шановних батьків Мат[иса] Шперлінга, батька, і Доротії, матері, підданців і вірних святої Римської церкви, і що ці його батьки ціле життя поводитися порядно та чесно, тож про цю людину, вище згаданого Адама, їхнього сина, годі сказати щось, крім доброго”⁴⁴.

Тобто, добре походження і гідна поведінка були обов'язковою умовою отримання міського громадянства.

⁴⁰ Kaczmarczyk K. Przedmowa. *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392-1506*. Wyd. K. Kaczmarczyk. Kraków, 1913, XI; Заяць О. *Умови і процес надання міського громадянства Львова в 1501-1571 рр.* Львів: Зб. наук. праць. Т. 6: діалог міст в історичній ретроспективі. Львів, 2007, 69.

⁴¹ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie*. Т. VI. Lwów, 1876, 59-60; Ibid. Т. VII. Lwów, 1878, 175-176.

⁴² Janeczek A. *Listy dobrego urodzenia i dobrej sławy w procedurze nadawania prawa miejskiego Lwowa w XV w.* Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym, 2012, т. 23 (4), 89-115. Див. також: Гошко Т. Эпистолярни в городе средних веков и раннего нового времени (обзор содержания журнала „Klio” 2012, Т. 23 (4). Известия Саратовского ун-та. Новая серия. Серия: История. Международные отношения, 2014 14 (2), 58-64.

⁴³ Janeczek A. *Listy dobrego urodzenia i dobrej sławy ...*, 111.

⁴⁴ Ibid, 114.

Незаконне походження обмежувало правочинність людини у тогочасному суспільстві, і навіть було підставою для ненадання чи позбавлення міського права. Ці приклади не були надто частими, зокрема, К. Качмарчик, описуючи процедуру набуття міського громадянства Кракова, згадує один такий приклад, що стосувався краківського міщанина Яна Треткопа. В 1488 р. краківські райці позбавили його міського громадянства через те, що поширилась чутка про його неналежне походження. Однак Треткоп вдався до Пйотковського сейму, де зумів довести свою правоту, і уже наступного 1489 р. його ім'я було внесено до реєстрів краківських міщан без жодного окремого пояснення⁴⁵.

У цьому контексті показовим є один сюжет із широко відомої справи львівського патриція доктора медицини Мартина Кампіана, проти якого ініціював судовий процес Еразм Сикст, звинувачуючи його у зловживанні владою і фінансових махінаціях. У розпал судових перипетій і суперечок 19 квітня 1629 р. Кампіан помер, але справа тривала⁴⁶. Тоді ж представники коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського від його імені вимагали від міста Львова, щоб воно видало увесь спадок померлого доктора, включно з усім нерухомим і рухомим майном, грошима, золотом та сріблом, а також нащадків Кампіана, під тим приводом, що його батько був підданим-втікачем з маєтку гетьмана. Наслідком цього позову було те, що син Кампіана змушений був заплатити гетьманові викуп у 3000 злотих⁴⁷.

На важливості „доброго походження” наголошували і звичайні міщани. Зокрема, в 1649 р. в актові книги було внесено тестамент львівського передміщанина Бартомея Краковчика, який заповів на своє поховання витратити 120 злотих, щоб усе було так як належить достойному християнинові; на костел св. Анни його дружина мала передати 200 злотих, на бернардинів, кармелітів, домініканців, августиніан – по 100 злотих. При цьому він заповів, щоб до Братства Божого Тіла було передано 100 злотих, але так, щоби братчики при костелі створили касу, з якої можна було б без відсотків позичати кошти бідним людям але неодмінно, щоб вони були *пристойного походження*⁴⁸.

Те, наскільки важливим було питання честі, видно хоча б з того, що ніхто не міг людину позбавити її, хіба з дуже поважної причини. Це могло статися лише через вчинений злочин, який відповідно до права передбачав би кару на горло, або відрубання руки⁴⁹.

Тільки людину доброї слави і доброго походження можна було обрати на різні уряди. До таких обранців висували особливо високі вимоги. У приписах міського права неодноразово згадувалося про чесноти, від яких юридично залежала можливість дістатися до тих чи інших посад у місті. Наприклад, на уряд прокуратора

⁴⁵ Див.: Kaczmarczyk K. *Przedmowa*, XII.

⁴⁶ Детальніше див.: Вінниченко О. *Тестамент львівського патриція Марціна Кампіана (1629)*. Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць. Львів, 2017, т. 10: Львів / Lwów / Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики. За ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Ч. 2, 266-268.

⁴⁷ Łoziński W. *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w.* Lwów, 1890, 71-72.

⁴⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 342, арк. 22–23.

⁴⁹ *Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg piecioro ku pospolitemu użytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmną*. Poznań, 1623, 186.

так само мали обирати лише гідних людей: „Прокуратором не може бути, надто у справах світських, особа несповна розуму, той, хто ще не досягнув кмітливих років, еретик, чернець, єврей, священник, жінка”⁵⁰. Посада ця була надзвичайно відповідальною, і право застерігало обраних від використання її у власних інтересах і для власного збагачення: „Прокуратор, який зрадливо вчинив би, зумисно і з власної волі давши себе використати на шкоду тому, чию справу захищав, або допустивши розвідати стан справ і захисту тієї сторони, чию справу взявся захищати, коли пристав би до сторони противника і чинив або захищав справу того, проти кого мав бути, на шкоду першому, чию справу мав би захищати, за таке має зазнати такої кари і покути, як оголошення безчесним”⁵¹. В іншому трактаті маємо детальніше пояснення щодо кари за корисливі дії зокрема прокуратора: „Якби у будь-якій суперечці, як щодо майна або маєтку, так і щодо кари на горло, прокуратор, ведучи справу, або зрадив [свою] сторону, або вдався до обману й ошуканства на шкоду тому, від чийого імені він діє, і те йому довели, то [такий прокуратор] повинен насамперед заплатити [своїй] стороні за ту заподіяну їй шкоду, а відтак його мали покарати мітлами при ганебному стовпі, і нарешті вигнати з міста чи тієї землі, відповідно до тяжкості вчинку і завданої шкоди”⁵². Однак, часто меркантильні інтереси переважували страх перед покаранням, і тому саме цей пункт найчастіше порушували.

Високі вимоги ставили у правових кодексах і до суддів, які мали вирішувати долю інших, тож мали користуватися безперечною повагою у суспільстві:

„Суддя повинен мати такі чесноти: страх Божий, правдивість, мудрість, кмітливість, виваженість, однакову милість до всіх, правничу обізнаність, здібність. Судити мусить без поспіху, гніву, ненависті, милості, приязні, боязні, дарів; бо дари застиляють очі мудрої людини і долають людську справедливість. На те є приклад, як один перський король, дізнавшись, що певний суддя в Азії, такий собі Зизанес, судить заради дарів, наказав його вбити, здерти шкіру, і почепити її на місці, де вбитий судив. На те місце, як на стілець, посадив потім його сина Отана, щоби сидів, дивився на батькову шкіру і пильнував, аби самому такої кари не зазнати”⁵³. [...] Треба також, щоби суддя в собі не лише ці речі мав, а й багатомовність, статечність, особисту поважність, щоб на нього люди, як каже Горацій, як на Бога дивилися; а в сумнівах, сварках, незгодах щоб боялися самого його вигляду”⁵⁴.

⁵⁰ Groicki B. *Artykuły prawa majdeburckiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629*. Idem. *Artykuły prawa majdeburckiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*. Red. K. Koranyiego. Warszawa, 1954, 86.

⁵¹ Ibid.

⁵² Groicki B. *Ten postępek wybran jest z praw cesarskich...* Idem. *Artykuły prawa majdeburckiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, 152.

⁵³ Джерелом цієї оповіді є „Історії” Геродота (V, 25). Йдеться про сатрапа перського царя Дарія – Отана, та його батька Сісамна, якого стратили за хабарі: „Стратегом тих, що мешкають на узбережжі, він [Дарій] призначив Отана. Його батька Сісамна, який був царським суддею, цар Камбіс, через те, що він брав хабарі і виніс несправедливе рішення, наказав зарізати, здерти з нього шкіру з голови до ніг, а потім, коли його так обдерли, з його шкіри понарізували ремені і натягли їх на крісло, на якому сидів Сісамн і правив суд, і, коли їх натягли, Дарій замість Сісамна, якого він наказав вбити й обідрати, призначив суддею його сина і наказав йому не забувати, на якому кріслі він сидить і судить” (Геродот. *Історії в дев'яти книгах*. Пер. та прим. А. Білецького. К., 1993, 229).

⁵⁴ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich ...*, 26-27.

Серед чеснот важливе місце посідала некорисливість і „страх Божий”, вірність клятві і букві права.

При всьому цьому не вважалося чимось негідним для міщанина кількаразове одруження: „Кожному вільно брати шлюб стільки, скільки забажає, доки без дружини бути не може чи не хоче, хай би вони йому три або й чотири рази помирили. Так само жінці по смерті [кожного зі] своїх чоловіків вільно та пристойно йти за іншого, а діти, народжені хоч від першого, хоч від останнього, майно родичів своїх успадкують неодмінно”⁵⁵.

Ставлення до сексуальних стосунків у Середньовіччі було доволі складним. У Середні віки „первородний гріх, гріх інтелектуальної гордині, інтелектуального виклику Богові замінено середньовічним християнством на статевий гріх”⁵⁶. Весь уклад суспільства для середньовічного християнина визначено цим гріхом. „Адам через свій переступ залишив нам подвійне покарання: духовне і тілесне. Перед Адамовим падінням люди були рівними в мудрості й однаково подібними до Бога. Але після падіння в гріх стало інакше, бо вже через гріхи один є мудріший аніж інший, і один другому мусить служити”⁵⁷. Цей пасаж, введений П. Щербичем у правовий трактат, як ніщо інше, підтверджує, що автор, як і більшість його сучасників, інтелектуально не відмежувався від середньовічних уявлень. Люди ранньомодерного часу лише переосмислювали і трансформували їх, спираючись на здобутки нової доби – гуманізму.

Все, що було неприродним – заслуговувало на осуд. Примітно, що саме на прикладі Адама, з яким і пов’язано первородний гріх, Щербич пояснює неприродність шлюбів між близькими родичами: „Від Адама починається перший вік і право природжене. Той також, якби нині був живий, не міг би одружитися, бо з кривими у спадній [лінії], *inter Deszendentes* [між нащадків] шлюб узяти не можна”⁵⁸.

Негідним порядного чоловіка вважали все, що суперечило природньому стану речей. До такої категорії зараховувалися стосунки з жінками-родичками: „Якби проти когось свідчили, що із пасербицею своєю, з мачухою чи з братовою донькою непотребні взаємини мав, або також із якимись близькими в роді жінками, то такого за поради людей вчених, на праві обізнаних, слід покарати відповідно до описаного давнього цісарського звичаю”⁵⁹. Гріховними були і гомосексуальні стосунки чи прояви зоофілії, що вочевидь мало місце в ранньомодерному суспільстві, тому й обумовлювалося правом: „Якби було знайдено такого, хто з худобою, а чи хлоп із хлопом супроти природи справу мав, то [його] має бути на горло покарано і відповідно до звичаю спалено вогнем, без жодного помилування чи ласки, бо то гріх ганебний і сороміцький, вартий найсуворішої кари”⁶⁰. Все це були злочини з найтяжчої категорії, оскільки виразно суперечили християнській моралі.

⁵⁵ Szczerbic P. *Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie ...*, 26.

⁵⁶ Ле Гофф Ж. *Тіло та ідеологія на середньовічному Заході*. Його ж. Середньовічна уява. Львів, 2007, 120.

⁵⁷ Szczerbic P. *Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie...*, 12.

⁵⁸ Ibid, 11.

⁵⁹ Groicki B. *Ten postępek wybran jest z praw cesarskich...*, 153.

⁶⁰ Ibid, 153.

У середньовіччі високо цінували цнотливість, у т.ч. дівочу. За її втрату кодекс хелмінського права XIV ст. передбачав суворе покарання, і не лише для дівчини, а й для її батька, який, будучи опікуном доньки, мав її пильнувати. Але якщо звинувачення були неправдивими, і це вдалося довести свідками, то кару мав понести горе-чоловік, причому не лише фізичну, але і матеріальну:

„52. Про недоторкану панну. Якби якийсь чоловік свою доньку видав заміж як дівицю, а чоловік, узявши її за жінку як недоторкану дівчину і спавши з нею одну ніч чи більше, сказав, що не була дівцею і потому відіслав до батька й матері з таким звинуваченням. Батько доньки, за поради старших, повинен вислати поважних людей, чоловіків чи жінок, оглянути сліди на простирадлі, на якому першу ніч [молодята] лежали. Якщо ті люди визнають, що донька була дівцею, тоді батько тієї доньки має її чоловікові дати 40 різок перед судом, а понад те [її чоловік] заплатити йому 5 фунтів, або ж 20 гривен, а судді – вину окремо. [...]

...Якщо натомість дочці доведуть, що не була дівцею, тоді її батько має її забрати і ув'язнити дожиттево, а дім його поганьблений, має бути зруйновано, бо в такому місці нічого доброго бути не може”⁶¹.

Негідним чесного чоловіка вважався й перелюб. Таке уявлення корінням сягає Біблії. Зокрема за Євангелієм від Матвія в одній із проповідей Ісус сказав: «Ви чули, що сказано: “Не чини перелюбу”. А я вам кажу, хто на жінку подивиться із пожадливістю, той уже вчинив із нею перелюб у серці своїм. Коли праве око твоє спокушає тебе, – його вибери і кинь від себе; бо краще тобі, щоб загинув один із твоїх членів, аніж до геєни все тіло твоє було вкинене. І як правиця твоя спокушає тебе, – відітни її й кинь від себе: бо краще тобі, щоб загинув один із твоїх членів, аніж до геєни все тіло твоє було вкинене. Також сказано: „Хто дружину свою відпускає, нехай дасть їй листа роздового”. А я вам кажу, що кожен хто пускає дружину свою, крім провини розпусти, той доводить її до перелюбу. І хто з відпущеною побереться, той чинить перелюб” (Мт. 5, 27-32). Відповідно до Біблії, всяка сім'я освячена Богом, тому все, що є проти сім'ї – гріховне: „Хто дружину відпустить свою не з причини перелюбу, і одружиться з іншою, той чинить перелюб. І хто одружиться з розведеною, той чинить перелюб” (Мт. 19, 3-10). Відтак, перелюб за нормами як канонічного, так і світського права, заслуговував на жорстоке покарання⁶². Адже, перелюб – це диявольська спокуса, в якій гине саме душа.

Найдавніший із відомих кодексів хелмінського права передбачав для зрадливих жінок таку кару: якщо чоловік застав жінку з коханцем, навіть якби той утік, то чоловік мав її віддати на побиття батогами при стовпі, вимастити болотом і лайном, а влада мала її засудити до вигнання з міста. Якщо ж жінку спіймали на перелюбі й замкнули разом з коханцем, то обох мали закопати живцем⁶³.

⁶¹ Rymaszewski Z. *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*. Łódź, 1993, 145.

⁶² Ставлення до перелюбу як до вкрай негідного вчинку відобразилося в так званих *exempla*: „Одна жінка в перелюбі зачала і породила двох синів. Старший син став пустельником і палко просив за матір у своїх молитвах. Вислухав Бог його молитви і показав синові його матір: вона явилася йому з двома жабами і змією. Найдорожчі, змія – то пояс, якого подарував коханець, а дві жаби – двоє синів від перелюбу. Це Бог так попросив сина більше не молитися за матір, бо її вже було осуджено” (*Діяння римські. Християнські притчі Середньовіччя*. Пер. з лат. Р. Паранько. Львів, 2014, 355).

⁶³ Rymaszewski Z. *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, 147, 149.

Менш „вишуканими”, але не менш жорстокими, були кари за перелюб, які передбачали кодекси міського права кінця XVI ст. Зокрема у трактаті Щербича читаємо: „Чужоложника, який явно чужою дружиною стосунок має, чоловік може не лише в суді звинуватити, а й сам може його судити, якщо його з дружиною застане. Якщо ж його [перелюбника] спіймати не зумів, тоді може його поранити або й убити. А коли чоловік запідозрив дружину у зраді з якимсь чужоложником, і до того ж при свідках тричі [марно] йому казав дати дружині спокій, то якби його потім застав на таємному якомусь місці {у своєму домі, або в чужоложника при розмові з ним, або в корчмі, або в городі}, може його власноруч убити. {Але якби його деінде застав, як із нею [дружиною] розмовляв, тоді має доставити трьох свідків, гідних віри, які [ту] їхню розмову довели б, а відтак доправити його [чужоложника] до судді, який такі справи судить. А той, розпізнавши правду, має скарати його [чужоложника] належно.}»⁶⁴. Однак тут-таки Щербич зауважив, що у шести випадках чоловік не має мститися за зраду дружини чи оскаржувати зрадницю та її партнера у суді: „Найперше, коли й сам зраджує. Друге, коли сам на те причину дав. Третє, коли його вдома так довго не було, що мали за небіжчика. Четверте, коли те з примусу вчинила. П'яте, коли чужоложника [жінка] вважала за [свого] чоловіка. Шосте, якщо після вчинку [зради надалі] її втримує, бо ж виходить, що [сам] їй той учинок дозволив”⁶⁵. У цих випадках бодай частина провини за вчинений жінкою перелюб покладалася на чоловіка, і це теж, як видно із наведеного вище пасажу з Нового Заповіту, має біблійне походження.

Однак, навіть якщо за перелюб з тих чи інших причин чоловік не був покараний на смерть, то все ж це не минало йому безкарно. Зокрема, через перелюб можна було втратити посаду, навіть таку, яка вважалася довічною⁶⁶.

Б. Гроїцький натомість доволі категорично вважає, що перелюб має каратися смертю. Ба більше, він шкодує, що, хоч норма ця сягає давнини, але в XVI ст. її не завжди дотримуються: „Перелюб виявлений завжди має бути покарано, як у випадку чоловіка, так і жінки; не повинен того уряд ніколи допускати і звісно карати за це на горло відповідно до права. *Speculo Saxonum libri 2 articulo 13 et libro 3 articulo 1*. Також *in legibus Lex Iulia* [у Юлієвих законах] перелюб підлягає покаранню. Тепер ці речі неабияк призабуто, так що нікого за те не карають, і також Господь Бог страту допускає: за явні речі належить і карати явно”⁶⁷. Правник підкреслює, що ніхто не сміє захищати людей, винних у такому злочині: „Тих, що костели грабують і насильства там коять, боронити не слід, і тих, що дівчат і жінок безчестять, або черниць, або явно перелюб чинять, якби їх гнали, і вони туди втікали, не мають їх захищати. *Iure Municipali articulo 9*”⁶⁸. Ніщо не звільняло чужоложників від покарання, навіть утеча в церкву чи в монастир, чи на цвинтар. Скрізь їх мали ловити і віддавати на кару⁶⁹.

⁶⁴ Szczerbicz P. *Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie ...*, 51. Тут і далі у фігурні дужки взято вставки Щербича до „*Speculum Saxonum*”.

⁶⁵ Ibid, 52.

⁶⁶ *Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg pięcioro ku pospolitemu użytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmną*, 11.

⁶⁷ Groicki B. *Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum ...*, 1629, 47.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*, 205.

Щербич підкреслював, що перелюб однаково суворо має бути покараний, і тут не важить, чи мова про чоловіка, чи про жінку, також не має значення, чи ці люди мали сім'ю, чи ні, бо „перелюб є таким страшним гріхом, як і звалтування дівчини”⁷⁰. Доволі відомим прикладом такої кари для обох перелюбників був випадок, який трапився у Львові в 1518 р. Його детально описують як Бартломеї Зіморович, так і Денис Зубрицький, щоправда кожен із авторів акцентує на різних деталях. Смертний вирок було винесено вірменину Івашкові і його полюбовниці Софії, яка від цих стосунків народила дитину:

„Якийсь вдівець вірменин Івашко мав служницю Софію латинського обряду. З'явилися чи то здогади, чи докази, що між ними існує любовний зв'язок, що вони жили разом три роки, і що Івашко, як сказано у вирокі, «запліднив її» (*cum ipsa prolificavit*). Це дішло до відома ради, яка обурилася не стільки гріхом, як тим, що він, будучи невірним (бо такими вважали вірменів і русинів), зважився виявити свою пристрасть до християнки. Обоє наказали ув'язнити й судити візантійським судом. Суд, розглянувши свідчення ради, визнав справу такою, що «не терпить зволікань» (*vehementis facti*), а злочин як «святотатство» (*Sacrilegium*) і негайно засудив обоє на спалення й без жодних сумнівів наказав їх спалити, як це виразно покаже наведений вирок”⁷¹.

Навіть якщо погодитися із Зубрицьким, що смертний вирок у цьому випадку винесли через різне віросповідання коханців, то таки не варто відкидати і факту вкрай негативного ставлення в ранньомодерному соціумі до самого факту перелюбу, що переломлювалося через призму біблійних уявлень, як зазначалося вище. Саме тому цей випадок суд кваліфікував як святотатство. Показовим є трактування Зіморовича: „Львів, виснажений стількома лихами, надісланими з неба, щоб за непокарані проступки не побуджувати небеса до більшої помсти, вірменина Івашка і Софію, християн, які нібито через народжену ними дитину вчинили святотатство і осквернили релігію, засудив на спалення живцем”⁷². У XVI ст. подібні уявлення зазнавали трансформацій, що напевно й уможливило продовження історії. Насправді, ці події відбувалися в розпал конфлікту між вірменською громадою і магістратом міста Львова. Серед іншого, йшлося і про місце засідання вірменського суду, про сплату місцевих податків⁷³ тощо. Відтак, страта вірменського купця Івашка Тишковича, хоч і вповні відповідала приписам середньовічного міського

⁷⁰ Szczerbicz P. *Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie...*, 52.

⁷¹ Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова*. Пер. з пол. І. Сварник. Львів, 2002, 127. Вирок міського суду був таким: „Суд у справі злочину, що відбувся в середу після св. Маргарити року Божого 1519. Матеус Селес, пленіпотент львівського раецького уряду, висунув проти вірменина Івашка і християнки Софії [звинувачення], скріплене з належним свідченням печаткою п. райців, що сам будучи вірменином, зважився вступити у зв'язок з християнкою, з якою впродовж трьох років був у співжитті і вона завагітніла. Суд постановив, відколи від райців вийшло це свідчення, що сам Івашко з Софією впродовж трьох років мав зносини і вона від нього завагітніла. Вступивши зумисно у зв'язок з християнкою, як сам Івашко, так і Софія гідні смерті за відверте святотатство через спалення на вогні. Що й затверджується. Для кращої віри у цій справі прикладена печатка цього нинішнього львівського суду” (Там само, 128).

⁷² Зіморович Б. *Потрійний Львів. Leopoldis Triplex*. Пер. Н. Царьової. Львів, 2002, 101.

⁷³ *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Упор. М. Капраль. Львів, 2000, 184–185.

права, могла розглядатися і як епізод цього внутрішньоміського протистояння. Вірменська громада оскаржила рішення міського суду, але примітно, що посилалася в цьому оскарженні на порушення правових процедур, а саме, що не задіяне було львівське судочинство. Король 21 жовтня 1518 р. прийняв рішення не на користь львівського магістрату⁷⁴. Щоправда, як зауважив Зубрицький, «вірмени, хоч і отримали цей „besseruneg”, однак через шляхетну гордість Dominica ante Agnetis [16 січня] повернули його райцям»⁷⁵. Натомість польський король уже через три дні після видання вироку у справі скарги вірменської громади на львівський магістрат, видав привілей, в якому визначив штраф в 10 тисяч гривень для кожної із сторін, яка б порушила спокій у місті і була ініціатором суперечки⁷⁶.

Хоч закон і вимагав суворой кари для обох учасників перелюбу, на практиці подібні випадки були рідкісними. Жінок частіше за чоловіків карали за подібні злочини, бо ставлення до чоловіків з погляду моралі було еластичнішим. Польський дослідник А. Карпінський підтверджує це підрахунками випадків із судових справ: у 1550-1650 рр. жінки, покарані за перелюб, становили в Познані 7,7%, у Любліні 3,8% жителів міста, а чоловіки відповідно 2,7% та 0,2%⁷⁷. Зрештою, львівська історія про перелюб від 1518 р., а насамперед оскарження вірменською громадою вироку суду і перемога у цій справі, свідчать, що саме на жінок фактично падала провина за неузаконені любовні стосунки.

Правова норма, яка передбачала кару смерті за перелюб, мала своє практичне застосування і в інших випадках. До прикладу, у луцьких гродських книгах (20 XI 1596) зафіксовано декрет луцького магістрату в справі про перелюб. Результатом розгляду

⁷⁴ „...А ті міщани та міські львівські урядники до засудження та покарання згаданого вірменина Івашка незаконно довели та наш привілей у тій частині порушили та йому (привілею) вперто противилися, і через це львівські міські урядники заклад чи штраф у 200 гривень грошей, що описано у тому привілеї нами явно висловленою постановою щодо дотримання (привілею) з обох сторін порушили та підпали (під штраф), який хочемо, щоб (вони) нашій королівській скарбниці заплатили та відтепер відклали. А вірменам, яким у всьому тому через порушення привілею сталася (несправедливість), вирішуємо, що викуп або штраф відповідно до звичаю магдебурзького права мають сплатити кожному господарю, тобто, хто в місті Львові будинки на свій власний прожиток має, (по) 20 звичайних грошів протягом 12 тижнів. А за голову покійного Івашка, що його син просив і штрафу домагався, який при урядовому злочині відповідно до магдебурзького права до нас і нашого рішення приходить, вирішили та вирішуємо згаданих львівських бурмистрів і райців ув'язнити, щоб інші надалі науку мали, як на своєму урядові мали себе вести щодо наших привілеїв та осіб, що не входять під іню юрисдикцію» (*Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Упор. М. Капраль. Львів, 2000, 186, 188). Щоправда, пише Зубрицький, невідомо, скільки за цю справу дістали спадкоємці покійного Івашка Тишковича (Д. Зубрицький. *Хроніка міста Львова*, 188). Але вірменська громада однозначно виграла, і справа навіть не в грошовій компенсації і не в моральній сатисфакції, а в тому, що вірменам підтвердили привілей, наказали їх записати зрозумілою в місті мовою – руською чи латиною – і представити на вальний сейм для розгляду і затвердження (*Привілеї національних громад ...*, 186, 188).

⁷⁵ Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова*, 128.

⁷⁶ Капраль М. *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові відносини)*. Львів, 2003, 164.

⁷⁷ Kamler M. *Rola tortur w polskim sądownictwie miejskim drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w.* Kwartalnik Historyczny, 1988, r. XCV (3), 115.

справи став смертний вирок обом коханцям, щоправда, чоловік зумів уникнути смерті⁷⁸. Польська дослідниця Ясмiна Корчак-Седлецька вважає, що хоч право передбачало суворе покарання за перелюб для обох статей, але до жінок воно було суворіше, бо, до прикладу, у випадку з насильством, їм треба було ще довести цей факт, що на практиці було не так просто, а часами і неможливо⁷⁹. З позиції міського права неприпустимим було також і спонукати до перелюбу, що також засуджувала Церква, як видно із наведеного вище пасажу з Біблії.

Осудною була і проституція. Вона була одним із тих занять, яке накладало відбиток ганьби на людину. Все, що спонукало жінок до цього заняття, засуджувало не лише суспільство, а й право. Б. Гроїцький пояснює, як мають бути покарані ті, які свою жінку, дівчину чи родичку змушують до цього за гроші: „Кожного, хто жінку, дівчину чи родичку, а чи споріднену особу зводив би й примушував курвитись, або яким-небудь способом своїм дітям до того причину давав би для чогось негідного і невгодного Богові, щоб, забувши сором, [вони] віддавалися за дарунки чи щось інше, має бути покарано на честь, здоров'я і на горло відповідно до приписів посполитого права”⁸⁰.

Але, незважаючи на таку сувору норму права, проституція мала доволі міцне становище у містах досліджуваного періоду. Щоправда, рівень проституції у містах Речі Посполитої був нижчим, ніж у великих містах Європи, як-от у Лондоні чи Парижі, де повій було тисячі. У містах Корони їх налічували навіть не сотнями – в п'яти найбільших містах джерела згадують лише 171 професійну проститутку: в Познані їх було 113, у Кракові – 29, у Любліні – 15, у Львові – 11, у Варшаві лише 3. При цьому, серед них переважали незаміжні жінки (3/4 від загального числа повій, проти яких було висунуто звинувачення)⁸¹. Однак, тут не можна не зважати на той факт, що лише невелика частина відомостей про повій потрапила на сторінки судових справ, і саме тому імена невеликої їх кількості стали відомими дослідникам. Хоч часом про жінок цієї професії маємо відомості і не з кримінальних джерел. До прикладу, про одну із львівських повій, Катерину, довідуємося із книг надання міського права Кракова під датою 13 вересня 1479 р.: „Katherina Armeni ius habet, de testimonio non indigent, dedit XVI grossos. Leopoliensis meretrix”⁸². Однак це радше виняток, а не правило. А. Карпінський на основі дослідження актових матеріалів встановив, що в XVI–XVII ст. наймолодші із міських повій мали 12-15 років, а найстарші – 40 років, при тому останні могли часом мати по кілька дітей⁸³. В окремих містах, як, наприклад, у Познані, Кракові, Варшаві, Любліні,

⁷⁸ Докум. опубл.: *Архив Юго-Западной России*. Ч. 8, т. III: *Акты о брачном праве и семейном быте Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.* К., 1909, 473-475.

⁷⁹ Korczak-Siedlecka J. *Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce*. Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 2014, t. LVIII, 59.

⁸⁰ Groicki B. *Ten postępek wybran jest z praw cesarskich...*, 155.

⁸¹ Karpiński A. *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII w.* Warszawa, 1996, 334-335.

⁸² „Катерина вірменка, львівська повія, має право без необхідності засвідчення, давши 16 грошів” (*Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392-1506*, nr 7865; *Ormianie w średnio-wiecznym Krakowie: wypisy źródłowe*. Wyd. B. Wyrozumska. Kraków, 2003, 36).

⁸³ Karpiński A. *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku...*, 336.

Львові, працювали публічні будинки⁸⁴. Поява їх швидше за все була пов'язана із певним толеруванням цього заняття в старопольському суспільстві у XV ст. Вважалося, що контрольована проституція значно краща від неконтрольованої розпусти, перелюбу, бігамії тощо⁸⁵. Але все змінилося в XVI ст., коли почали поширюватися ідеї протестантизму і ставлення до проституції стало значно упередженішим⁸⁶. Хай там як, але недооцінювати цей прошарок міського маргінесу не можна, і ніякі правові приписи не перешкоджали розвитку цього древнього фаху у річпосполитських містах. Заняття проституцією автоматично виключало таке поняття як „добра слава”.

Також неприпустимою, як з погляду моралі, так і з погляду права, була ситуація коли перелюб чи заняття проституцією мали наслідком вагітність жінки і народження небажаної дитини. Відповідно до приписів міського права на межі XIV і XV ст., якщо жінка чи вдова від свого коханця завагітніла і народила дитину, а потім її вбила, і якщо це було доведено, то вбивцю мали стратити через повішання⁸⁷.

Насильство над жінками належало до категорії настрашніших злочинів. Щоправда, за такий злочин, відповідно до права у викладі Щербича, не завжди передбачалася смерть. Насправді і жінці, й родичам давали право вибору:

„... згвалтування як найтяжчий гріх вартує троякої кари. По-перше, таке насильство слід оскаржити без жодного зволікання. А якби родичі згвалтованої через власне недбальство таку скаргу загирили, а відтак постраждалу дали б гвалтівникові за дружину, то їх має бути вигнано на вічні часи. По-друге, позаяк гвалтівник утратить життя, то хоч і взяв би згвалтовану за дружину, а не матиме [від неї] ні дітей з доброго ложа [законнороджених], ні спадкоємців. По-третє, кожен суддя такого гвалтівника повинен шукати і судити без жодної скарги {а всіх його [гвалтівника] спільників карати тією ж карою, що й його самого}. Насамкінець, і будинок, де жінку згвалтовано, належить зруйнувати, {якщо його правом не захищено}, і кожну тварину, котра в якийсь спосіб гвалтівникові допомагала, слід забити”⁸⁸.

Однак, якщо гвалтівнику вдавалося з тих чи інших причин уникнути найвищої кари, то, як видно з тексту, щонайменше спокутувати мали його діти, і лише у третьому коліні вони могли претендувати на „очищення”.

Але оскільки такий злочин належав до найтяжчих, і покарання за нього було передбачене доволі суворе, то звинуватити чоловіка в ньому було не так просто. Щербич включив до свого трактату пояснення можливих життєвих ситуацій, які були присутні лише у латинських викладах „*Speculum Saxorum*”, але були опущені у німецьких варіантах:

⁸⁴ Детальніше див.: Ibid, 338-340.

⁸⁵ Ibid, 345.

⁸⁶ Обґрунтування лютеранського бачення такого явища як перелюб див.: Gdaczysz A. *Dyskurs o Grzechach Szostego Przykazania Bożego, jakoż to są Cudzołostwo, Wszeteczeństwo, Nieczystość, Nierząd*. Brzeg, 1682.

⁸⁷ Rymaszewski Z. *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, 149.

⁸⁸ Szczerbic P. *Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie...*, 171.

„Може хто спитати: а якщо жінка з розпущеним волоссям і в подертому одязі прибіжить до уряду і поскаржиться на насильство – мовляв, її зґвалтовано, – та захоче те довести [свідченням] людей, які чули крики. А оскаржуваний теж вільно і безпечно прийде до уряду, не впійманий ані не зв’язаний, і прохатиме, аби йому дали змогу довести свою безвинність. Хто з них має першість – сторона, що звинувачує, а чи та, що захищається? Відповідь така, що оскаржуваний, який до уряду прийшов добровільно, бажаючи виправдатися, перший дістане право відвести звинувачення, свідчачи самсьомий⁸⁹, доки його вину буде доведено. Бо право завжди є прихильнішим до позваного, аніж до позивача”⁹⁰.

Сексуальні злочини в різних їх проявах автоматично виключали людину з лав „людей добрих”, ба більше, це стосувалося не лише самого злочинця, а і його потомства.

Серед негідних „доброго міщанина” справ, були й окремі професійні заняття, чи то „негідні” професії. Список таких у різні періоди був різним, від XII до XVII ст. він суттєво змінився, насамперед з нього зник цілий ряд професій, які з плином часу не лише перестали розглядатися як гідні осуду, а й стали доволі престижними, як наприклад професія купця чи кухаря⁹¹. Однак, до людей певних професій негативне ставлення розтягнулось на віки. Такою „негідною” була робота ката. Хоч він був одним із міських слуг, а відтак був захищений правом, та спілкування з катом не толерувалося міським соціумом. Навіть доторкнутися до ката, особливо під час виконання ним його обов’язків, було рівнозначне втраті честі. Кат у деяких містах мав носити спеціальний одяг або певні позначки. Наприклад, у Кракові він мав мати на рукаві три нашивки із сукна – білого, червоного та зеленого кольорів⁹².

Негативне ставлення до „малодоброго” було почасти пов’язане із середньовічними уявленнями і табуїзацією крові. Це табу стосувалося не лише катів, а й різників, а також хірургів, цирульників і аптекарів, які практикували кровопускання (до них ставилися суворіше, аніж до лікарів); воно, врешті, стосувалося солдатів. Жак Ле Гофф зазначає: „Кровожерливе суспільство середньовічного Заходу неначе коливалося поміж насолодою і жахом від проливання крові”⁹³.

⁸⁹ Така кількість свідків опосередковано свідчить про категорію злочину, про який йде мова. Гроїцький пояснює, як кількість свідків залежить від рангу злочину: „У кожній справі досить двох або трьох свідків, згідно зі Св. Письмом. *In ore duorum vel trium stat omne verum testimonium* [Всяке правдиве свідчення потверджується устами двох або трьох]. Однак у певних справах, відповідно до права, якщо є потреба, то більше, як-от у ганебних справах і справах про мертву руку. А свідченнями одного [свідка] жоден не може бути переможений, відповідно до народної приказки: *vox unius, vox nullius* [один голос – жодного голосу]. Проте у справах, не пов’язаних з великою шкодою, і одному свідкові можна вірити, як-от пастухові, стосовно шкоди, заподіяної худобі в стаді, бо найчастіше сам при випасанні буває”. *Speculo Saxonum libro 2 articulo 54*» (В. Groicki. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego...*, 131-135).

⁹⁰ Szczerbic P. *Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*. Wyd. G. M. Kowalski. Kraków, 2011, 172.

⁹¹ Детальніше див.: Ле Гофф Ж. Честные и бесчестные профессии на средневековом Западе. *Его же. Другое средневековье. Время, труд и культура Запада*. Екатеринбург, 2000, 63-74.

⁹² Borucki M. *Temida staropolska*. Warszawa, 2001, 149.

⁹³ Ле Гофф Ж. Честные и бесчестные профессии на средневековом Западе, 64.

А оскільки кат мав справу не лише з кров'ю, а й з убивством, що суперечило одній із заповідей Божих, а також з нечистотами, то це посилювало його табуїзацію з боку міського соціуму⁹⁴.

Міське право в той чи інший спосіб регламентувало діяльність міського ката. Його найчастіше називали майстром, або ж майстром святої справедливості, а часом *tortor*, *suspensor* тощо. В містах з німецьким правом ремесло ката виділилися в окремих фах ще в XIII ст., але тоді ці функції могли виконувати люди, які не мали відповідної кваліфікації. Це могли бути лавники, чи судові пахолки, колишні військові, а в окремих випадках ці функції покладали на людей, які були засуджені до страти (кару смерті їм замінювали на обов'язок виконання вироків стосовно інших)⁹⁵. Зубрицький міського ката як окремого посадовця у Львові фіксує під 1408 р., тут же вказуючи на різноманітність його функцій: „Цього року вже був міський кат (*tortor*), який мав вивозити нечистоти і сміття з міста”⁹⁶.

Катівське ремесло зобов'язувало не лише до виконання смертних вироків за судженням, а й до провадження тортур, які у Польщі застосовували до 1776 р. як спосіб отримання зізнання від звинувачених у тих чи інших злочинах⁹⁷. У містах з німецьким правом тортури практикували в судових процесах від XIII ст., однак їх регламентація була запроваджена після рішення сейму 1532 р. і поширення „*Constitutio Criminalis Carolina*”. Метою цього процесу було не вбивство підозрюваного, а калічення й отримання зізнання⁹⁸. Зазвичай у будинку ратуші було підземелля, де і провадили езекуцію. Доволі часто тортури відбувалися вночі⁹⁹. Гроїцький описав порядок проведення тортур, коли, як і до кого вони можуть бути застосовані. Тут-таки він пояснив, чому ці знання є важливими: „Справи про тортури та смерть різних злочинців люди, обізнані в праві, детально описали не без причини. А що справа про здоров'я убогої людини, за яку єдинородний Син Божий прийняв смерть, то там треба найбільшої науки й найбільшого порядку та пильності, щоби людина без милосердя судді, без уваги, без доброго розгляду не загинула”¹⁰⁰. Навіть

⁹⁴ Див. також: Сурта Е. *Табуїзація як фактор маргиналізації в період Середньовіччя в Західній Європі*. Лістападаўскія сустрэчы. Зб. арт. На магістрэрыях міжнарод. навук. канф. у гонар акадэмікаў М. М. Нікольскага і У. М. Перцава. Навук.рэд. В. А. Фядосік, І. А. Еўтухоў. Мінск, 2011, 123-128.

⁹⁵ Góralski Z. *Urzędy i godności w dawnej Polsce*. Warszawa, 1998, 244. Польський дослідник Д. Войтуцький наводить як приклад ситуацію, яка склалася в 1553 р. у Баварії, коли до виконання катівського ремесла був примушений Петер Шмідт, який був учасником злочину, трое його співучасників були засуджені до страти. Син же Петера, Франц Шмідт, став професійним катом у Нюрнберзі (Wojtucki D. *Mejski i regimentowy kat na Śląsku i Górnych Łużycach w XVI–XVIII w.* *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2014, т. 62 (3), 405). Подібна ситуація була у Кракові в 1614 р., коли один із багатолітніх злочинців і розбійників визнав без мук і тортур перед судом усі свої злочини і на прохання місцевого ката був переданий йому у помічники, за це йому кару смерті було замінено на побиття батогами (Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*. Kraków, 1934, 251).

⁹⁶ Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова*, 67.

⁹⁷ Mikołajczyk M. *O torturach w prawie miast polskich XVI–XVIII wieku. Z dziejów prawa*. Część 7. Katowice, 2005, 25.

⁹⁸ Wojtucki D. *Mejski i regimentowy kat na Śląsku i Górnych Łużycach...*, 404.

⁹⁹ Детальніше див.: Mikołajczyk M. *O torturach w prawie miast polskich...*, 45-46.

¹⁰⁰ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego...*, 190.

більше, правник зауважив, що справа настільки важлива, що він має намір у майбутньому написати на цю тему окрему книжку¹⁰¹. Доволі колоритно і самі тортури, і місце, де вони відбувалися, описав польський історик XVIII ст. Єжи Кітович у своєму незавершеному творі „Опис заведень і звичаїв за правління Августа III”, який було видано вже після смерті автора. Як зазначав автор, тортури застосовували у справах, які передбачали кару на горло, зокрема тоді, коли доведення інквізиції у справі не були переконливим і звинувачений не хотів зізнатися у злочині. Навіть якби його провину було доведено, то за практикою судів, необхідно було зізнання. А оскільки кара смерті була неминучою, і питання було тільки в тому, чи віддадуть звинуваченого на тортури чи ні, то уникнути їх можна було лише шляхом зізнання. „Тортури, чи способи мучення людей, – описував Кітович, – були такими: в королівських містах під ратушою була пивниця, яку для цієї процедури використовували, де в одній із стін був залізний гак, грубий і з таким же кілком високо від землі, на півлікті; в другій стіні такий же гак з кілком від павементу¹⁰², чи то від землі на лікоть; посередині пивниці поставлено низький столик, на ньому кат садить ув'язненого, зв'язавши йому руки однією мотузкою, а другою, довгою, зв'язавши до купи ноги, а наприкінці прив'язавши мотузку до нижчого кілка; через мотузку коло рук протягують іншу мотузку, темну і добре змащену лосем, що легко було повертати; цю мотузку протягнуту через кільце, тримати за кінець – раз і другий собі навколо руки прокрутивши, так щоб він [тортурований] не міг при натягуванні ухилитися”¹⁰³. Загалом і способи тортурування злочинців, і їх перебіг добре досліджені й описані в сучасній науковій літературі¹⁰⁴.

Щоправда, далеко не до всіх звинувачених у злочинах можна було застосовувати тортури. Від них були звільнені шляхтичі, заслужені рицарі (військові), міські урядники (але лише доти, доки перебували на посадах), особи, які мали науковий ступінь доктора, діти до чотирнадцяти років, старі люди, вагітні жінки (лише до народження дитини). Але не у всіх ситуаціях:

„...Є, однак, переступи, за які навіть згаданих осіб не позбавлено тортур, як-от виступ проти короля і громадської справи, що його латинники називають *crimen laesae Majestatis* [злочин образи маєстату], себто коли хтось припуститься чогось, що спрямовано проти короля і його безпеки, коли піде проти міста або йому чимось нашкодить, коли до ворога схилиться, коли неприємелеві зброєю, грішми, порадою і в якийсь інше інший спосіб проти свого пана допоможе, коли підданців землі підбурить проти короля, коли розбрат у місті зчинить, аби вбити зверхника, і таке інше. Також жоден, хай би хто він був, не уникне мучення, якщо зрадить Вітчизні й відступить ворогові міста чи замки”¹⁰⁵.

Навіть святковий день не був причиною відкладання тортур: „Явних злочинців і в святковий день може бути віддано на муки відповідно до права, і на Великдень, і на Різдво Христове, для того, аби довго не таїли підлі змови і зради, через незнання яких може статися тривала та шкідлива затримка у запобіганні великим

¹⁰¹ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego...*, 191.

¹⁰² Павемент (від лат. *pavement*) – бруківка.

¹⁰³ Kitowicz J. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. Poznań, 1840, 134-135.

¹⁰⁴ Mikołajczyk M. *O torturach w prawie miast polskich XVI-XVIII wieku*, 55-61.

¹⁰⁵ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego...*, 194-195.

заворушенням, шкодам, небезпекам, у збереженні людського здоров'я і громадського спокою"¹⁰⁶. Щоправда, Гроїцький, слідом за Йодокусом Дамгудером, зауважує: для того, щоб віддати людина на муки, треба мати беззаперечні підстави, які б не допускали суб'єктивного трактування, а тому він їх перелічує у своєму трактаті¹⁰⁷.

Тортурування було покладено на ката, хоч зазвичай при цій процедурі були присутні й інші урядники та міські слуги – райці, лавники, вїт, писар та інші, іноді захисники чи обвинувачі, залежно від ситуації. Однак іноді кати виявляли особливу і невинуватну жорстокість, що підреслював Гроїцький: „Згаданий тут автор [Йодокус Дамгудер – Т. Г.] описав розмаїті мучення, на які віддають злочинців радше з вигадки необачних суддів і катівської жорстокості, ніж згідно з правом, як-от [тортури] водою й оцтом, вливання киплячої олії у горло, намащування сіркою, гарячою смолою, салом, [катування] голодом, сильною спрагою, прикладанням до пупа мишей, шершнів або якихось інших отруйних комах, накритих слоїком так, щоби вилетіти не могли і тіло страждальця жалили; а ще коли злочинця до лави припинають, ноги йому солоною водою мочать, тоді козу приводять, ласу до солі, аби п'яти того злочинця лизала, і біль від цього, подекують, жакливий, [хай і] без тілесного ушкодження"¹⁰⁸. Для того, щоб уникнути подібних зловживань, правник вважав за необхідне пояснити порядок проведення тортур.

Кат виконував цілу низку функцій. Окрім страт і тортур він займався відловом бродячих собак, очищенням міста від нечистот¹⁰⁹ і падалі, прибиранням місця страт, у т.ч. від трухів, тощо¹¹⁰. Таку роботу оплачували окремо, і часто кат мав для неї окремих помічників. До прикладу, за очищення чотирьох карцерів у Львові в 1582 р. катові заплатили 24 гроша¹¹¹, а через пару тижнів за прибирання в'язниці – уже 1 злотий і 18 грошів¹¹². Іноді кати займалися іншими ремеслами, часто вони володіли фахом хірурга, що й не дивно, бо для кваліфікованого проведення екзекуції необхідно було знати анатомію людини, чим не завжди відзначалися дипломовані лікарі, бо не мали практики розтинів на трупах¹¹³.

¹⁰⁶ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego...*, 192.

¹⁰⁷ Ibid, 193.

¹⁰⁸ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego w Koronie Polskiej*, 195-196.

¹⁰⁹ Санітарна ситуація у містах була настільки поганою, що часом ставала предметом скарг міщан до міської влади. До прикладу, на початку XVII ст. львівські міщани скаржилися до Колегії 10 мужів: „Місто повне гною. Через це і від шляхти кпини, і, що більше, хвороби від гнилизни і сморід; просять, щоб його вивезли” (ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 667. Книга протоколів комісії 10-ти мужів про результати обстеження прибутків і видатків королівської та міських кас. Арк. 129). На цю скаргу в Колегії відповіли, що обіцяють обміркувати ситуацію (Там само, 130).

¹¹⁰ Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, 253.

¹¹¹ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів і видатків міської каси 1582-1588 рр. Арк. 46.

¹¹² Там само, 130.

¹¹³ Першим задокументованим розтином тіла в Східній Європі вважається розтин трупа Стефана Баторія. Польський король помер у віці 53 років у грудні 1586 р. в Гродні, як підозрювали, від отрути, але розтин цього не підтвердив. Згодом тіло короля було перевезене до Кракова і поховане на Вавелі (J. Besala. *Medycy i magicy, czyli zabojezce kuracje Stefana Batorego*. *Newsweek Historia*, 2014, 5 (<http://www.newsweek.pl/wiedza/historia/dlaczego-zmarl-stefan-batory-medycyna-xvi-wiek-newsweek-pl,artykuly,344159,1.html>)).

Та якою б негідною не видавалася робота ката, вона була необхідна містові, бо вироки судів треба було виконувати. В контексті символічного мислення і ритуалів, які оповили життя суспільства, можна було говорити про „театр права”, і кат був у ньому одним із провідних акторів, відтак його робота мала не лише реальне, практичне, а й символічне значення для суспільства і влади. «Тіло страченого було сценою для „театру права”. А тому страту треба було так інсценізувати, щоб можна було сприйняти цей правовий сенс. Власне все це було розраховано на очі присутніх... Саме страта мала демонструвати цей театр права, а саме через гарний, захопливий, продуманий мистецький акт вбивства, щоб не мучити злочинця. Для цього якнайкраще пасувало відрубання голови, звичайно ж, якщо воно „належно” удавалося, для чого були сконструйовані й відповідні пристрої (наприклад, гільйотина). „Мабуть немає жодного іншого інструменту, який би краще задовільняв вимоги гуманності та вимоги закону”, як писав Прудон. Театр права був покликаний переконувати людей у потребі та доречності цього права, тобто права, яке встановлює та здійснює держава. Завдання страти злочинця не полягало у залякуванні, для цього краще пасувало відчуття присутності державної влади (військо та поліція). Треба було посилити та підтримати законослухняне населення, тобто „порядних”, у їхній відданості праву (і державі). На них і була розрахована інсценізація. Вони визначали, що ще було правовою виставою, тобто виставою у театрі права і виставою театру права, а що було вже несправедливістю з боку держави»¹¹⁴. Визнаючи потребу суспільства в катівському ремеслі, Гроїцький згадує ката серед інших міських урядників і намагається пояснити важливість його фаху¹¹⁵. Намагаючись виправдати катівське ремесло, він все ж засуджує надмірну жорстокість, якою часом грішили майстри справедливості. Але головне тут усе ж спроба донести до міщан думку про важливість посади і відповідальність ката перед громадою і Богом. Гроїцький спирався на тезу папи Інокентія III (1198-1216), який ще на межі XII-XIII ст. оголосив, що кат не вчиняє смертного гріха, коли виконує вирок суду, і втілює найвищу справедливість, щоправда доти, доки не починає керуватися ненавистю, а дотримується букви права¹¹⁶.

Така своєрідна „реабілітація” ката в очах суспільства була зовсім не випадковою. Адже середньовічна свідомість була просякнута страхом і презирством до катівського ремесла. Певною мірою таке ставлення до ката відображено в кодексі хелмінського права, який датують XIV ст.: „Ката, якщо той, живучи у місті, не полишив свого ремесла і помер катом, не може бути поховано, але належить повісити між іншими повішениками, серед яких повагу мав, і з такими ж поховати”¹¹⁷. Отже, кат не мав права на гідне поховання тіла¹¹⁸.

¹¹⁴ Шільд В. *Право. Новий час. Історія європейської ментальності*. За ред. П. Дінцельбахера. Львів, 2004, 593-594.

¹¹⁵ Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego w Koronie Polskiej*, 57-58.

¹¹⁶ Wojtucki D. *Mejski i regimentowy kat na Śląsku i Górnych Łużycach ...*, 403.

¹¹⁷ Rymaszewski Z. *Nieznaný spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV-XV wieku*, 169.

¹¹⁸ У першій половині XV ст. невідомим автором був написаний трактат про мистецтво доброї смерті „*Ars Moriendi*”. Він відомий у двох версіях – довгій (1415 р.) та короткій (1450 р.). Цей трактат був надрукований практично одразу після винайдення друкарства. Перші друковані примірники „*Ars Moriendi*” відносяться до періоду перед 1500 р. На сьогодні відомо близько 300 латиномовних рукописів довгої версії даного трактату (Campbell J. *The Ars Moriendi. An examination, translation and collation of the manuscripts of the shoter Latin version*. Ottawa, 1995, 1 (<https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>)).

Будинок ката зазвичай розміщували в неprestижних місцях, часом поміж тих, кого так само стигматизував міський соціум. Коли на початку XVII ст. львівські міщани винесли на обговорення Колегії 10 мужів справу про житло ката („Потрібно щоб кат мав деінде житло, бо й вал забруднив і засмердів, і не порядок у нього *ut fortur* діється”¹¹⁹), то отримали відповідь: „Малодоброму дати місце поміж євреїв, як перед тим бувало”¹²⁰. Щоправда, схоже, що цієї ухвали не виконали, бо за якийсь час міщани поновили прохання¹²¹. В деяких містах страх перед катом і зневага до нього заходили так далеко, що несприйняття переносили навіть на людей, які з ним контактували. До прикладу, в Жешуві ремісника, який мав якусь суперечку з катом і зіткнувся з ним, могли виключити з цеху і заборонити займатися ремеслом аж допоки не виправдається перед цеховиками¹²². Однак такі екстремальні випадки були радше винятками.

Утім, навіть незважаючи на моральний осуд, кат не був останньою особою у місті. Показовим є один із артикулів кодексу хелмінського права XIV ст., в якому відзначено, що лазничий, який працює у міській лазні, має прислужувати катові за гроші, помити йому ноги, бо останньому вище право визначене: „Про лазничого. Лазничі, які тримають лазні в містах, мають гірше право, подібно як інші безчесні люди, до яких належать, оскільки кат може їм закинути безчесність. Коли також кат приходить до лазні, лазничий повинен йому прислужувати за грошову оплату, навіть помити йому ноги”¹²³, оскільки за ним (катом) краще право визнане”¹²⁴.

¹¹⁹ ЦДДАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 667: Книга протоколів комісії 10-ти мужів про результати обстеження прибутків і видатків королівської та міських кас. Арк. 133.

¹²⁰ Там само, 134.

¹²¹ Там само, 153.

¹²² Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, 255.

¹²³ Добре відомим є біблійний сюжет про омивання ніг Ісусом своїм учням: „Перед святом же Пасхи Ісус, знаючи, що настала година Йому перейти до Отця з цього світу, полюбивши Своїх, що на світі були, до кінця полюбивши їх. Під час же вечері, як диявол уже був укинув у серце синові Симона – Юді Іскаріотському, щоб він видав Його, то Ісусу, знаючи те, що Отець віддав все Йому в руки, і що від Бога прийшов він, і до Бога відходить, устас від вечері, і здіймає одягу, бере рушника й підперізується. Потому налив Він води до вмивальниці, та й зачав обмивати ноги учням, і витирати рушником, що ним був підперезаний. І підходить до Симона Петра, а той каже Йому: „Ти, Господь, митимеш ноги мені?”. Ісус відказав і промовив йому: „Що я роблю, ти не знаєш тепер, але опісля зрозумієш!” Говорить до Нього Петро: „Ти повік мені ніг не обмиєш!” Ісус відповідає йому: „Коли я не вмю тебе, – ти не матимеш частки зо Мною”. До Нього проказує Симон Петро: „Господи, – не самі мої ноги, а й руки та голову!” Ісус каже йому: „Хто обмитий, тільки ноги обмити потребує, бо він чистий увесь. І ви чисті, – та не всі”. Бо Він знав свого зрадника, тому то сказав: „Ви чисті не всі”. Коли ж пообмивав їхні ноги, і одягу Свою Він одягнув, засів знову за стіл і промовив до них: „Чи знаєте ви, що я зробив вам? Ви мене називаєте Учителем і Господь, – і добре ви кажете, бо я є. А коли обмив ноги вам Я, Господь і Вчитель, то повинні й ви один одному ноги вмивати. Бо то я вам приклад дав, щоб і ви те чинили, як Я вам учинив. Поправді кажу вам: Раб не більший за пана свого, посланець же не більший від того, хто вислав його. Коли знаєте це, то блаженні ви, якщо так чините! Не про всіх вас кажу!...” (Ів. 13, 1-18). З цим також пов’язаний обряд в Літургії Вечері Господньої у Великий Четвер, який існує в ряді християнських Церков, в т.ч. і в греко-католицькій Церкві. Окрім того, 21 січня 2016 р. Папа Римський Франциск видав Декрет, відповідно до якого священникам для даного обряду дозволяється серед інших обирати і жінок (Новий ритуал омивання ніг у Великий Четвер (<https://risu.org.ua/en/index/blog/62883>). Але схоже, що згаданий артикул хелмінського права не пов’язаний з цим біблійним сюжетом і нині чинним обрядом.

¹²⁴ Rymaszewski Z. *Nieznany spis prawa chelmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, 185.

Ба більше, з цього ж кодексу довідуємося, що право захищало ката, гарантувало йому безпеку: „Кат, який служить у місті, має повне право бажати, аби без відповідної поруки його не позичали іншим містам або селам, коли буде така необхідність. Його слід повернути в такому ж стані, в якому було взято. А як буде будь-ким убитий, то його вбивця має зайняти його місце і виконувати його ремесло або буде відповідати горлом, якщо не зможе себе виправдати”¹²⁵. Насправді ситуація, коли ката „позичали”, була доволі класичною, оскільки далеко не кожне місто могло собі дозволити утримувати окремого „майстра справедливості”. Часом один кат був на кілька міст. Так у XV ст. Люблін, Сандомир і Опатів мали одного ката, при тому кожне із міст виплачувало йому щотижня по 6 грошів¹²⁶. І це при тому, підкреслює З. Гуральський, що у XVI ст. як Люблін, так і Сандомир, належали до багатих міст¹²⁷. Свого ката навколишнім містам позичав і Вроцлав. З подібними проханнями до Львова уряди деяких руських міст зверталися ще у XVIII ст.¹²⁸ Утримувати такого фахівця було справою коштовною – йому треба було платити окрему плату, не пов’язану із виконанням вироків, за які платили окремо. Зазвичай він мав окреме помешкання, яке звільнялося від міських податків, часом мав помічників¹²⁹. Тому тільки більші міста могли утримувати окремого ката і навіть позичати його на звернення інших міст. Такий окремий кат був і у Львові, де він отримував певну щотижневу платню, яка змінювалася з часом: у 1589 р., як і в 1592 – 12 грошів¹³⁰ (у цьому проміжку оплата була сталою), а в 1597 р. кат тільки в першому кварталі отримав 2 злотих¹³¹. Натомість у Познані в XV ст. кат на тиждень отримував оплату 18 грошів, а в 1627 р. його тижнева оплата тут зросла до 1 злотого¹³². Це не враховуючи оплати за виконання вироків судів – страт, проведення тортур тощо, бо все це оплачувалося окремо. Наприклад, у Львові катові у 1581 р. за те, що бив батогами жінку, яка, поголивши голову, видавала себе за чоловіка, додатково заплатили 6 грошів¹³³, у 1583 р. за биття батогами чарівниці йому окрім сталої платні заплатили ще 12 грошів¹³⁴, в 1592 р. за проведення страти – 24 гроші¹³⁵, а в 1597 р. – 27 грошів¹³⁶ тощо. У Кракові на межі XVI–XVII ст. за тор-

¹²⁵ Rymaszewski Z. *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, 177.

¹²⁶ Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, 253-254.

¹²⁷ Góralski Z. *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, 243.

¹²⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 132, оп. 1, спр. 151. Лист магістрату Дрогобича до магістрату Львова з проханням відрядити ката до м. Дрогобича для виконання вироку суду, 19 V 1736, арк. 1-2.

¹²⁹ Wojtucki D. *Mejski i regimentowy kat na Śląsku i Górnych Łużycach w XVI–XVIII w.*, 406, 415.

¹³⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 714: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси (1589-1597), арк. 8, 17, 35, 50, 53, 55, 69, 384 та ін.

¹³¹ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 715: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси (1597-1604), арк. 3.

¹³² Zajęcki M. *Krew i brud. Funkcje kata w miastach polskich do końca XVIII w.* Gryfiński Kwartalnik Historyczny, 2004, nr 6, 10.

¹³³ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 712: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1572-1582 рр. Арк. 999.

¹³⁴ Там само. Спр. 713, арк. 159.

¹³⁵ Там само. Спр. 714, арк. 384.

¹³⁶ Там само. Спр. 715, арк. 10.

турування кат отримував 12 грошів понад свою щотижневу оплату, за виконання смертного вироку будь-якого характеру – 2 злотих і стільки ж за вигнання засудженого з міста. У Познані ж у XVIII ст. за кару батогами кат отримував 4 гривни, за посадження на палю, повшання, відрубання голови, спалення – по 10 гривень¹³⁷. Окремо оплачувалися і матеріали та знаряддя, необхідні для страти. До прикладу, у Львові в 1582 р. за драбину для тортур заплатили 5 грошів¹³⁸, іншим разом – 6 грошів¹³⁹ тощо. Про таку окрему оплату і такі видатки міської влади Львова згадує, до прикладу, Зубрицький: „1515... Цього року в неділю св. Мартина [11 листопада] спалили якогось селянина, котрий з намови волохів мав підпалити місто. За дрова для стоса заплатили 9 грошів. Стратили ще трьох селян, але вид злочину не вказано, а заплатили катові 3 фертони”¹⁴⁰. В окремих містах, як наприклад у Сілезії, на оплату роботи ката стягували з міщан окремий податок – „катове”¹⁴¹. Але це не було загальною практикою. У Львові в 1583 р. катові на житло та інші потреби виділили 1 зл. 10 гр.¹⁴² І це далеко не унікальний випадок. Окрім відносно доброї оплати своєї праці, кат продавав одяг страченого, який отримував у власність. Катівський будинок, який часто розміщувався на околицях міста, повністю звільнявся від оподаткування¹⁴³. Однак суспільне несприйняття часто зводило нанівець значимість матеріальної вигоди.

Хай там як, але саме у ставленні до ката прослідковується певна двоїстість моралі міщанина XVI ст. – з одного боку ката зневажали й іншували, а з іншого захищали і непогано оплачували його роботу. Та все ж люди цієї професії, як і їхні діти не могли входити до кола „людей доброї слави”. Можливо, саме тому іноді діти катів успадковували професію батька.

Серед таких, які не могли розраховувати на добру славу, були не тільки кати, а й чарівники і чаклуни. Особливо негативним було ставлення до них в період розквіту середньовіччя¹⁴⁴. Їх не лише засуджували морально, а й могли скарати на смерть, як осіб, які відступили від Бога, продали душу дияволу і займаються негідними справами, неприпустимими для чесних людей. Стратою для них мало бути спалення, бо саме вогонь „очищав” від гріховності. Ба більше, навіть ті, хто знав про їхні неправедні заняття, мали бути віддані на смерть. Зокрема, у кодексі Кушевича зазначено: „Будь-кого обох статей, хто вдається до чаклування та знахарства і обізнаний в науках заборонених, і в них управляється, прикликаючи злих духів та інші погані справи чинячи, нехай буде спалено, і та кара нехай їм буде смертною, бо від Господа Бога відступилися, полишили [Його] і під владу нечистого піддалися. А що є також ті, котрі про такі лиходійства знали і їх утаїли або й так чи так

¹³⁷ Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, 253.

¹³⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 713, арк. 11.

¹³⁹ Там само, 151.

¹⁴⁰ Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова*, 126.

¹⁴¹ Wojtucki D. *Mejski i regimentowy kat na Śląsku i Górnych Łużycach ...*, 406.

¹⁴² ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 713, арк. 167.

¹⁴³ Góralski Z. *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, 243.

¹⁴⁴ Детальніше див.: Ле Гофф Ж. *Честные и бесчестные профессии на средневековом Западе*, 69.

їм сприяли, і була це справа явна і свідченнями доведена, то тих карати на горло”¹⁴⁵. На таку страшну смерть, відповідно до прав, записаних Гроїцьким, заслуговували також відступники від віри християнської¹⁴⁶, яких належало спалити. Такою ж смертю мали загинути чарівники та отруйники¹⁴⁷.

Міщанський соціум осуджував і тих, хто грав в азартні ігри, що їх розглядали як „непоштивий звичай”. Нічого дивного в цьому не було, бо в ідеалі для середньовічного християнина найважливішим було пізнання Бога, а можливим це було лише за умови зречення від світських утіх, від усього, що могло завадити цьому найвищому пізнанню. Відтак, всіяка розвага була лише пустою тратою часу. Жан Делюмо зауважив: „Проповідники часто повторюють, що християни ніколи не мають гаяти часу надаремне: його надто мало, щоб витратити його без сенсу. Він швидко переходить у вічність. А радість – якщо ми її прагнемо, то пізнаємо в іншому світі. Сьогодні ж нашого життя в розбещеному світі, через який ми йдемо, – це зусилля, скорбота, прагнення до справжньої батьківщини. Звідси випливає, що розпуста свят кожного разу буде перемогою диявола”¹⁴⁸. Таким породженням диявола були і азартні ігри. Ставлення до них у європейському суспільстві пізнього Середньовіччя найкраще описав німецький письменник-гуманіст Себастьян Брант:

„Буває часто в грі: картяр
Багатий сів, устав – злидар.
Хто мислить тільки про наживу
Й на гру надіється щасливу,
Той буде довго щастя ждати,
А то і голим вийде з хати”¹⁴⁹

Однак, незважаючи ні на що, азартні ігри і, зокрема, гра в кості, були явищем настільки поширеним і разом з тим неморальним, що доводилось протягом століть видавати все нові й нові приписи, які їх забороняли. Ще в часи Оттона Великого

¹⁴⁵ *Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego ięzyka na polski przetłumaczonego, xiąg pięcioro ku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelмна, 170.*

¹⁴⁶ Щоправда, для еретиків статут передбачав покарання іншого порядку. Тут Гроїцький робить відсилку до коронного статуту Владислава Ягайла від 1424 р., де зазначалося, що еретик має бути покараний мечем. Щоправда, потім, як зазначає автор, еретикам призначили суворіше покарання, їх стали розглядати як злочинців, що виступили проти королівського маєстату. Їх мали не лише карати на горло, а й позбавляти всіх своїх маєтків, які відходили б до королівського скарбу. Їхніх дітей оголошували безчесними на вічні часи і не допускали до жодних гідностей і урядів. Однак, „право до еретиків є лагіднішим. *In C. ad abolendam de haereticis*, де написано, що еретик, якому його відступництво буде доведено, якщо захоче, і від своєї помилки відмовиться, уникне покарання. А потім, якщо знову у відступництво впадуть, мають бути передані з права духовного під зверхність світського, щоб були мечем покарані. Однак їх сини не будуть безчесними, як за правом польським” (Groicki В. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej, 199-200*).

¹⁴⁷ Groicki В. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego ...*, 199.

¹⁴⁸ Делюмо Ж. *Грех и страх. Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII–XVIII века)*. Пер. с фр. И. Б. Иткина, Е. Э. Ляминой, Е. И. Лебедевой, А. Г. Пазельской под ред. Д. Э. Харитоновича. Екатеринбург, 2003, 617.

¹⁴⁹ Брант С. *Корабель дурнів. Вибрані сатири*. Пер. з нім. Ф. Скляра. К., 1980, 104.

видано постанову, яка забороняла духовенству грати в кості під страхом відлучення від Церкви. В 1188 р. Генрих II Плантагенет заборонив гру в кості хрестоносцям. Однак популярність гри лише зростала, і не лише серед вельмож, а й серед городян, при тому в різних частинах Європи¹⁵⁰.

Павел Кушевич виділяє питання азартних ігор в кількох окремих артикулах:

„Усілякі ігри, що за ними сліднують кривди, й через них про гроші одне з одним непристойно сваряться, у всіх корчмах, де шинкують вино, мед, пиво, і в кожному такому місці нехай буде заборонено. Жоден суддя нехай не судить щодо тих речей, що їх через гру будь-хто втратив. Уряд або зверхники будь-яких міст вількиром і правом нехай накажуть, щоби несправедливу гру було заборонено, аби через неї нікого не було ошукано й [ніхто] горла не втратив, і аби причини кривд, сварок та інших речей, що зазвичай бувають від злості тих, хто в кості грає, було усунуто. А якби якийсь господар гостинний, або корчмар у своєму будинку комусь дозволив грати, тоді він сам, як і ті, хто в кості грає, вину, встановлену вількиром, урядові заплатить, [і то] стільки разів, скільки гратимуть”¹⁵¹.

Навіть більше, відповідно до норм хелмінського права, якщо хтось на когось подасть скаргу до суду через гроші, які заборгував у процесі гри, то позваний може на цю скаргу не відповідати¹⁵². Разом з тим, „якщо син гроші чи інші речі свого батька марно втратив, тоді те, що син втратив, батько слушно може домагатися і собі повернути. А якби син уже мав 21 рік і власні речі грою в кості або іншим непоштивим звичаєм втратив, тоді це буде його власною шкодою”¹⁵³.

Не лише право, але і тогочасна література, як уже зазначалося, засуджувала азартні ігри, називаючи їх вигадкою Сатани. Зокрема, Себастьян Брант у своїй сатиричній поемі „Корабель дурнів” (1494 р.) писав:

„Нам гра гріхом своїм страшна.
Не Богом створена вона:
Її придумав сатана!”¹⁵⁴

Звертається до теми і Поджо Браччоліні в своїх „Дотехах”:

„LXXII. Про гравця, якого за гру вкинули до темниці.

У Террануові було встановлено кару для тих, хто грає в кості. Одного мого знайомого спіймали за грою і вкинули до темниці. Коли ж його спитали, за що сидить, він відповів: – Отой наш подеста¹⁵⁵ посадив мене в темницю, бо я програв своє. Що ж би то він зробив, якби я програв те, що його?”¹⁵⁶

¹⁵⁰ Кости игральные (https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Кости_игральные).

¹⁵¹ *Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego ięzyka na polski przetlumaczonego, xiąg piecioro ku pospolitemu pozytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelмна*, 184.

¹⁵² *Ibid*, 184.

¹⁵³ *Ibid*, 185.

¹⁵⁴ Брант С. *Корабель дурнів. Вибрані сатири*, 104.

¹⁵⁵ Подеста – від XII ст. голова уряду в середньовічних містах-державках Північної та Центральної Італії. На цю посаду призначали людину із зовні. Згодом посада стала виборною.

¹⁵⁶ Браччоліні Поджо. *Вибрані дотени*. Пер. з лат. і коментарі Р. Паранько та ін. Львів, 2017, 67.

Отже ця проблема – азартні ігри, а насамперед гра в кості, – була доволі актуальною для європейського суспільства XV–XVI ст., за неї переслідували і карали за законом. Зазвичай норми і різновиди покарання за гру в кості встановлювали вількири міст, тому в різних містах вони відрізнялися в деталях. Зокрема, серед таких внутрішньоміських приписів, які забороняли гру в кості в межах міських мурів, був один з найстаріших вількирів Кракова (7 XII 1375)¹⁵⁷ Подібний вількир було прийнято і у Львові (18 I 1387). Він забороняв азартні ігри в місті, а за дозвіл господаря грати у будинку передбачав штраф у 1 марку, такий же штраф мали сплатити і гравці, як той, який виграв, причому разом з виграшем, так і той, який програв; якщо ж господар дому тричі був оштрафований за подібну справу, то втрачав ще й право пропінації¹⁵⁸. Про цей вількир, як один з найважливіших в історії міста поруч із вількиром щодо обмеження розкоші¹⁵⁹, згадує у своїй хроніці Б. Зіморевич¹⁶⁰.

Проблема була актуальною і в наступні століття. Однак поступово суспільна мораль еволюціонує і система цінностей стає більш гнучкою. Це помітила Наталя Яковенко досліджуючи уявлення про доброчесність у шляхетському загалі XVI–XVII ст.: «Щодо корчми і азартних ігор – то це вважалося “нормальним” способом життя “рицарського люду”, а кожний шляхтич, так чи інакше, таки вважав себе “рицером”. Отже, маємо справу з вельми гнучкою системою оцінок, яка толерує обізнаних з “правилами гри” і засуджує недопущених до неї, тобто як і у випадку “людей добрих, віри гідних” ділить світ навпіл – на “своїх” і “чужих”: поведінка перших прогнозована, а тому “добра”, поведінка других непередбачувана, а тому “підозріла”/зла»¹⁶¹.

Видно це і на міському матеріалі. Зокрема у XVI ст. у вількирах ряду міст знову йшла мова про заборону азартних ігор, але тут вказувалися і певні винятки. Приміром, вількир міста Ольштина (19 VIII 1568) серед іншого регламентує кару за азартні ігри, що, відрізняється від тієї, яку пропонував згаданий львівський вількир: „Нікому не повинно бути дозволено грати в азартні ігри ні вдень, ні вночі. Хто це буде вчиняти, має бути покараний трьома гривнами, однаково господар, як і гравець, з чого верховна влада має дістати половину, а друга половина повинна припасти Раді. Якби хтось такого штрафу не був би спроможним сплатити, має бути покараний ув’язненням і карою тілесною або закутий у кайдани, а вигране належить повернути і віддати вбогим”¹⁶². Щоправда, той-таки вількир дозволяв пристойні ігри¹⁶³ і веселі забави,

¹⁵⁷ *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*. Wydał S. Estreicher. Kraków, 1936, 42.

¹⁵⁸ *Najstarsza księga miejska 1382-1389*, 72.

¹⁵⁹ Детальніше див.: Myśliwski G. *Leges Sumptuariae w średniowiecznym Lwowie*, 222-233.

¹⁶⁰ Зіморевич Б. *Помірянний Львів*, 73.

¹⁶¹ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: „чоловік добрий” і „чоловік злий”..., 121.

¹⁶² *Wilkierze miasta Olsztyna 1568-1696*. Wstęp, oprac. i przekład D. Bogdan. Olsztyn, 2015, 85.

¹⁶³ До таких пристойних ігор, які були пов’язані не з азартом і шулерством, а з роздумами та інтелектом, відносили в XIII шахи. Пристрасними шахістами були навіть деякі правителі, як от імператор Фрідріх II чи король Кастилії Альфонс X Мудрий. Щоправда, Людовік Святий з відразою ставився до всіх ігор, в т.ч. і до гри в шахи, а в своєму указі 1254 р. щодо реорганізації королівства, він засудив гру в шахи, як і будь-яку гру „на дошці”. Але він був радше винятком серед європейських правителів. Детальніше див.: Пастуро М. *Символическая история европейского Средневековья*. СПб., 2012, 295-296.

але вигране не мало перевищувати вартості половини в'ярдунку; в іншому разі до гравців застосовували покарання, як у випадку гри в азартні ігри¹⁶⁴. Тобто гра від гри відрізнялася.

Як видно з наведених прикладів, проблема азартних ігор, у т.ч. гри в кості, залишалася актуальною в коронних містах як у XIV, так і в XVI ст., і жодними приписами чи покараннями неможливо було її подолати. Азартні ігри засуджували, але чимало міщан їх практикувало.

Не толерувало середньовічне суспільство і сміх, який був невід'ємною частиною скоморошого ремесла. Адже він часто асоціювався із язичницькими обрядами – гучно веселилися на тризні, бенкетували на честь померлого, коли спалювали тіло – тішилися, що йому вищі сили виказали свою прихильність¹⁶⁵. Але в середньовічному християнському соціумі сміх, як і ремесло скомороха, сприймалися інакше. Це суспільство було перейняте тотальним песимізмом і приреченістю, що відобразилося у численних трактатах отців Церкви. Пише про це і Бернард Клервоський: «Але немає більшого нещастя, аніж хибна радість. Дійсно, на цьому віку стільки страждань, які видаються щастям, що мудрець сказав: “Краще входити в дім плачу за померлим, аніж ходити в дім бенкету”»¹⁶⁶. Тож не даремно, говорячи про Середньовіччя, Жан Делюмо зауважив: «Світ – “юдоль сліз”: таким було найзагальніше уявлення духовних наставників Західної Європи, починаючи від отців-пустельників і закінчуючи англосаксонськими пуританами. Отже, протягом усього аналізованого періоду церковний дискурс мав песимістичну домінанту. Ідеологія “презирства до світу” мала претензії на всеосяжність і ставила в центрі питання про покликання людини й у цьому мерзеному світі. Вона придушувала сексуальність, з огидою відверталася від вагітності і народження, всіляко наголошувала на нашому горі і біді, мала явну схильність до макабру, оголошувала людський розум нездатним до досягнення будь-яких знань. Словом, зі століття у століття загалу накидали, зазвичай, через проповідь монастирську етику і філософію “зречення”»¹⁶⁷. То ж немає нічого дивного, що середньовічні кодекси міського права засуджували не лише азартні ігри, а й будь-які розваги. З погордою ставилися до музик. „Тих, хто грає на цитрі, флейті, професійних музик, не можна обирати на жодний міський уряд, як також уважати шанованими людьми”¹⁶⁸. Негативне ставлення до розваг і до людей, чия професія була з ними пов'язана, впливало із тогочасних християнських уявлень. Воно аж ніяк не було унікальним на теренах Речі Посполитої, а було радше явищем загальноєвропейським.

Однією із важливих характеристик ідеального міщанина був **сімейний статус**. Одружені чоловіки виглядали надійнішими і заслуговували на більшу довіру. Важливість одруження і створення сім'ї в очах тогочасних міських обивателів обґрунтував

¹⁶⁴ *Wilkieze miasta Olsztyna 1568-1696*, 85.

¹⁶⁵ Детальніше див.: Ричка В. *Над чим сміялися в Київській Русі*. Український історичний журнал, 2014, № 5, 21-32.

¹⁶⁶ Клервоський Б. *О благодати и свободном выборе*. Его же. Трактаты. Под ред. Ю. Ромашева. СПб., 2009, 163.

¹⁶⁷ Делюмо Ж. *Грех и страх: Формирование чувства вины и цивилизации Запада (XIII–XVIII вв.)*, 749.

¹⁶⁸ Rymaszewski Z. *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, 151.

Павел Щербич: „Є в цьому стані справжній послух. Бо сам Бог, встановивши його, наказав Єві, щоб була під владою чоловіка свого... Цей стан є в собі досконалий. Всі інші від нього походять. Адже Господь Бог при створенні чоловіка, ніякий інший закон, тільки сімейний встановив...»¹⁶⁹.

У Львові, за свідченнями львівського бурмистра Б. Зіморовича, у 1401 р. мали переписати всіх неодружених міщан і на них мав був накладений спеціальний податок, «названий по-простому “биковим”, чотири копи щорічно з голови»¹⁷⁰. Щоправда, Д. Зубрицький зауважив, що відомостей про цей податок під названою датою в актових джерелах не виявив¹⁷¹, натомість відомості про нього були зафіксовані під 1411 р.: «Цього року або ж щойно ухвалено, або поновлено давнішу постанову, що нежонаті міщани, які не мають нерухомості, мусять щорічно платити в міську касу „арбітріум” по 4 копи грошів. Того року таких виявилось 28. Згодом їх не допускали до міського права, а отже, до заробітчанства і торгівлі, хіба що за порукою двох гідних співгромадян, які гарантували, що вони протягом року одружаться і набудуть нерухомості»¹⁷².

О. Заяць, досліджуючи процедуру набування львівського міського громадянства, також згадує про сплату неодруженими міщанами-чоловіками окремого податку „арбітріум”, і зауважує, що питання сімейного статусу ставилося не лише перед тими, хто претендував на міське громадянство, а й перед тими, хто вже його мав. Такий порядок зберігся і в наступні століття¹⁷³. Зокрема, приймаючи в 1598 р. за рекомендацією Габрієля Аведіка, Івана Красовського та Ієроніма Сапрічки міське громадянство Львова, Іван Савич, син львівського міщанина грецького походження Сави Федоровича та його дружини Євфимії, зобов'язався за рік знайти дружину і одружитися з нею¹⁷⁴. Щоправда, у XVII ст. така вимога, як сімейний статус при прийнятті міського права траплялася вже рідше, поступившись вимозі набути у місті нерухомість.

* * *

Відтак, міщани XVI ст. не просто мали певні уявлення, яким має бути ідеальний міщанин, чи то „чоловік добрий” у мурах міста, а й артикулювали ці свої уявлення, відображали їх у кодексах права і у своїх повсякденних практиках. З одного боку ці уявлення корелювалися з уявленнями доби Середньовіччя, а з іншого – зазнавали змін під впливом нових ідей і переконань, якими характеризувалася епоха доби Гуманізму і Реформації. Також, багато в чому уявлення міщан збігалися з уявленнями людей інших станів, насамперед шляхти, чії манери, звичаї і поведінку на певному етапі міщани стали активно наслідувати. Але були і суттєві відмінності. Чимало тих занять, якими традиційно займалися представники міщанського стану і якими вони пишалися, для шляхтичів виглядали ганебними. І якщо для шляхти

¹⁶⁹ Szczerbic P. *Speculum Saxonum, albo prawo saskie i majdeburskie...* Wyd. G. M. Kowalski. T. 1. Kraków, 2016, 258.

¹⁷⁰ Зіморович Б. *Потрійний Львів*, 73.

¹⁷¹ Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова*, 58.

¹⁷² Там само, 70-71.

¹⁷³ Заяць О. *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*, 108-109.

¹⁷⁴ *Album civium Leopoliensium*. Wyd. A. Janeczek. T. 1. Poznań; Warszawa, 2005, 238.

одним із визначальних чинників був означник „свій” (осілий в даній землі і представник давнього роду), то у місті, хоч і дбали про набування нерухомості і осілість, та це радше було пов’язано із практичними міркуваннями економічного характеру, а не з уявними чеснотами. У місті до чужинців ставилися зі значно меншою настороженістю, хоча б тому, що одна із засадничих міських професій – купецьке ремесло – передбачала чималу мобільність. У містах доволі часто запрошували на службу освічених людей з інших міст (зокрема писарів, нотаріїв, лікарів та ін.) і вони доволі легко входили до складу міської еліти. Тобто питання свій/чужий у місті мало дещо слабше забарвлення.

REFERENCES

Bernard Klervoskiy (2009). O blagodati i svobodnom vybore. In Bernard Klervoskiy. *Traktaty* (Yu. Romashev (Ed.)). St. Petersburg: Izdatel'stvo Russkoy Khristianskoy gumanitarnoy akademii. [in Russian]

Besala J. (2014). Medycy i magicy, czyli zabojcze kuracje Stefana Batorego. *Newsweek Historia*, 5. Retrieved from <http://www.newsweek.pl/wiedza/historia/dlaczego-zmarl-stefan-batory-medycyna-xvi-wiek-newsweekpl,artykuly,344159,1.html>. [in Polish]

Bilous, N. (2010). Kyivs'ki mishchany na sluzhbi Rechi Pospolytoi. *Ukraina kriz' viky. Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora V. A. Smoliiia* (pp. 269-290). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

Bilous, N. (2011). *Testamenty kyian seredyiny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian]

Bogdan, D. (2015). *Wilkieze miasta Olsztyna 1568-1696*. Olsztyn: Pracownia Wydawnicza ElSet.

Bogucka, M. (1982). Polish town between the sixteenth and eighteenth centuries. In J. Fedorowicz, M. Bogucka, H. Samsonowicz (Eds.). *A Republic of Nobles. Studies in Polish History to 1864* (pp. 135-152). Cambridge; New York: Cambridge University Press. [in Polish]

Bogucka, M. (2008). Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim: atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII wieku. In M. Bogucka. *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVII w.* (s. 63-74). Warsaw: Semper. [in Polish]

Bogucka, M. (2008). Obraz miasta w kulturze staropolskiej. In M. Bogucka. *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVII w.* (s. 98-104). Warsaw: Semper. [in Polish]

Bogucka, M. (2013). *Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI-XVII wieku*. Warsaw: Neriton. [in Polish]

Borucki, M. (2001). *Temida staropolska*. Warsaw: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. [in Polish]

Brachholini, P. (2017). *Vybrani dotepy* (R. Paran'ko et al., Transl.). Lviv: Vydavnytstvo Ukrains'koho Katolyts'koho Universytetu. [in Ukrainian]

Brant, S. (1980). *Korabel' durniv. Vybrani satyry* (F. Skliar, Transl.). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]

Delyumo Zh. (2003). *Grekh i strakh. Formirovanie chuvstva viny v tsivilizatsii Zapada (XIII–XVIII veka)*. (I. B. Itkin, Ye. Ye. Lyamina, Ye. I. Lebedeva, A. G. Pazel'skaya, Transl., D. Ye. Kharitonovich, Ed.). Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. [in Russian]

Diiannia rym's'ki. Khrystyians'ki prytchi Seredniovichchia (2014) (R. Paran'ko, Transl.). Lviv: Apriori. [in Ukrainian]

Geremek, B. (1970). O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym. *Kwartalnik Historyczny*, 77(3), 539-554. [in Polish]

Goshko, T. (2014). Epistolyarii v gorode srednikh vekov i rannego novogo vremeni (obzor sodержaniya zhurnala „Klio”, T. 23 (4), 2012). *Izvestiya of Saratov University. New Series. Series: History. International relations*, 14(2), 58-64. [in Ukrainian]

Hoshko, T. (2017). Zhebraky u rus'kykh mistakh XV – pershoi polovyny XVII st. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi*, 17, 462-490. [in Ukrainian]

Janeczek, A. (2012). Listy dobrego urodzenia i dobrej sławy w procedurze nadawania prawa miejskiego Lwowa w XV wieku. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 23(4), 89-116. [in Polish]

Janeczek, A. (Ed.). (2005). *Album civium Leopoliensium* (Vol. 1). Poznań; Warsaw: Wydawnictwo Poznanskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. [in Polish]

Kamler, M. (1988). Rola tortur w polskim sądownictwie miejskim drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku. *Kwartalnik Historyczny*, 95(3), 107-125. [in Polish]

Kapral', M. (2000). *Pryvilei natsional'nykh hromad mista Lvova (XIV–XVIII st.)*. Lviv: Literarturna ahentsiia “Piramida”. [in Ukrainian]

Kapral', M. (2003). *Natsional'ni hromady Lvova XVI–XVIII st. (sotsialno-pravovi vidnosyny)*. Lviv: Literarturna ahentsiia “Piramida”. [in Ukrainian]

Karpiński, A. (1996). *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Warsaw: Instytut Historii PAN. [in Polish]

Korczak-Siedlecka, J. (2014). Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 58, 49-71. [in Polish]

Le Hoff, Zh. (2007). Tilo ta ideolohiia na serednovichnomu Zakhodi. In Zh. Le Hoff. *Seredniovichna uiava* (Ya. Kravets, Transl.). Lviv: Litopys. [in Ukrainian]

Mikołajczyk, M. (2005). O torturach w prawie miast polskich XVI–XVIII wieku. *Z dziejów prawa*, 7, 25-76. [in Polish]

Myśliwski, G. Leges sumptuariae w średniowiecznym Lwowie. In A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, P. Żmudzki (Eds.). (2010). *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Prof. H. Samsonowiczowi* (pp. 222-233). Warsaw. [in Polish]

Poos, L. R. (1983). Social Context of Statute of Labourers Enforcement. *Law and History Review*, 1(1), 27-52. [in English]

Shild, V. (2004). Pravo. Novyj chas. In P. Dintsel'bakher (Ed.). *Istoriia evropejs'koimentalnosti* (pp. 583-603). Lviv: Litopys. [in Ukrainian]

Vinnychenko, O. (2017). Testament Ivivs'koho patrytsiia Martsina Kampiana (1629 r.). In O. Arkusha, O. Vinnychenko, M. Mudryj (Eds.). *Lviv: misto – suspil'stvo – kul'tura* (Vol. 10: *Lviv / Lwów / Lemberg yak mis'ki prostory: uiavlennia, dosvidy, praktyky*, Part 2) (pp. 266-291). Lviv. [in Ukrainian]

Wojtucki, D. (2014). Mejski i regimentowy kat na Śląsku i Górnych Łęczycach w XVI–XVIII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 62(3), 403-419. [in Polish]

Wyrozumska, B. (Ed.). (2003). *Ormianie w średniowiecznym Krakowie: wypisy źródłowe*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. [in Polish]

Wysmulek, J. (2015). *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wieku)*. Warsaw: Neriton. [in Polish]

Yakovenko, N. (1992). „Cholovik dobryj” ta „cholovik zlyj”: z istorii mentalnykh ustanovok v Ukraini-Rusi XVI-XVII st. *Mediaevalia Ucrainica: mentalnist' ta istoriia idej*, 1, 47-92. [in Ukrainian]

Yakovenko, N. (2002). Pro dva mental'ni stereotypy ukrains'koi shliakhty: "cholovik dobryj" i "cholovik zlyj". In Yakovenko N. *Paralelnyj svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idej v Ukraini XVI-XVII st.* (pp. 106-147). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]

Zaiats', O. (2007). Umovy i protses nadannia miskoho hromadianstva Lvova v 1501-1571 rokakh. In O. Arkusha, M. Mudryj (Eds.). *Lviv: misto – suspil'stvo – kul'tura* (Vol. 6: *Lviv – Krakiv: dialoh mist v istorychnij retrospektyvi* (pp. 68-77). [in Ukrainian]

Zaiats', O. (2012). *Hromadiany Lvova XIV-XVIII st.: pravovyi status, sklad, pokhodzhennia*. Lviv. [in Ukrainian]

Zamostianyk, I. (2016). Cholovychyj odiah l'vivskykh mishchan kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st. *Narodoznavchi zoshyty*, 130(4), 873-883. [in Ukrainian]

Tetiana Hoshko

Doktor of Historical Sciences, Associate Professor
at the Department of Classical,
Byzantine and Medieval Studies
Ukrainian Catholic University
(Ukraine, Lviv, hoshko@ucu.edu.ua)
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1791-4346>

**THE IMAGE OF THE PERFECT BURGHER IN THE IDEAS
OF TOWNSPEOPLE OF THE 16TH AND EARLY 17TH CENTURY
(BASED ON THE MATERIALS OF TOWNS
IN THE POLISH CROWN'S RUTHENIAN LANDS)**

The article analyses townspeople's ideas of ideal burgher that appeared both in the texts of burghers themselves and in those that came from outside of towns. They were reflected primarily in the requirements for new citizens and elected officials. The proprietary status of a burgher was significant among the bourgeois virtues. On the lands of the Crown, the change in attitude to wealth was associated not only with the development of crafts and trade but also with the spread of the ideas of Sarmatism. On the one hand, the nobility tried to separate itself from the burghers and to affirm its distinction and superiority, on the other

hand, the cities and towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth had never created own ideological program, and Sarmatism gradually became an ideology of the bourgeois elite as well. In the 16th and 17th cent., the elite of burghers began to copy noblemen in behaviour, everyday life, clothing, etc. The wealth of some burghers became one of the ways to their ennoblement. In addition to proprietary status, the “good man” was determined by the “correct” origin and the appropriate style of behaviour that were prerequisites for obtaining urban citizenship. Only people of good fame and good descent could be elected to different offices. Among the bourgeois virtues, family status was important. The adultery was considered unsuited to decent man, and town law provided for it severe punishment for both man and woman. Prostitution was worthy of condemnation too. Also, some “worthless” professions, the list of which changed over time, were unacceptable for the “good burgher”. In the 16th and 17th cent., the executioner’s craft was ranked as such. As one of the town servants he was protected by law, but his craft was considered shameful. Magicians and wizards, as well as gamblers, could not count on good fame. However, the games, and in particular the game of dice, were a phenomenon so widespread, that it was necessary to issue more and more regulations that forbade them. The cities and towns responded to the challenges of time, and the devotion to antiquity was never too strong there. In many ways, the burghers’ ideas coincided with the ideas of the nobility, but there were significant differences, in particular, in the treatment of foreigners.

Key words: town, town law, Polish-Lithuanian Commonwealth, “good man”, prostitution, executioner, gambling